

АРХЕОЛОГІЯ

14 * 1974

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

АРХЕОЛОГІЯ

14

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
КІЇВ — 1974

У збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії і археології України, повідомлення та публікації про нові відкриття на території Української РСР, критику та бібліографію, матеріали про охорону пам'яток історії та культури.

Редакційна колегія:

В. Д. Баран (відповідальний редактор), *В. І. Довженок*,
Ю. М. Захарук, *М. П. Кучера*, *П. О. Кашиковський*, *Є. В. Максимов* (заступник відповідального редактора), *Я. П. Петрусенко*, *Н. С. Руденко* (відповідальний секретар), *Д. Я. Телегін*, *О. І. Тереножкін*, *О. П. Черниш*, *Б. А. Шрамко*, *Р. О. Юра*

Редакція археологічної літератури

АРХЕОЛОГІЯ

14

(На українському языке)

Друкується за постановою вченого ради Інституту археології АН УРСР

Редактор *Н. Г. Айропетова*. Художній редактор *С. П. Квітка*. Технічний редактор *Г. Р. Боднер*. Коректор *Г. І. Цибенко*.

Здано до набору 7.XII 1973 р. Підписано до друку 24.IV 1974 р. БФ 02297. Зам. № 1088. Видавн. № 294. Тираж 2000. Папір № 1. 70×108^{1/16}. Умовн. друк. арк. 8,4. Обліково-видавн. арк. 8,48. Ціна 85 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.

Київська книжкова друкарня наукової книги Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Київ, Репіна, 4.

A 10602—219
M221(04)—74 539—74

© Видавництво «Наукова думка», 1974 р.

С. О. ВИСОЦЬКИЙ

Деякі питання історичної інтерпретації софійських граффіті

В Софійському соборі у Києві виявлено близько 300 граффіті — написів та малюнків, видряпаних відвідувачами на стінах будови в давнину¹. Читання граффіті та історичне осмислення їх змісту є одним з найголовніших завдань дослідження цих епіграфічних пам'яток. Правильному читанню написів, як правило, заважають втрати штукатурки, численні подряпини, пізня шпаклівка тощо. Коли ж, незважаючи на всі ці перешкоди, граффіто нарешті прочитане або, вірніше, розшифроване, постає нелегке завдання інтерпретації його змісту. Але нерідко доводиться передусім займатися тлумаченням окремих слів або висловів і тільки після цього переходити до осмислення напису в цілому. Майже кожний напис, незважаючи на його традиційність і лаконічність, крім змісту несе ще досить різноманітну інформацію: палеографічну, лінгвістичну, хронологічну, антропонімічну тощо. Однак, як показує досвід, охопити одразу всі ці аспекти вивчення граффіті, «виквати» з них повною мірою інформацію не завжди вдається. Саме тому після публікації граффіті нерідко доводиться знову повернатися до деяких написів, окремих слів, дат тощо, враховуючи різні думки та зауваження. В цій статті ми не ставимо собі завданням висвітлити всі питання, пов'язані з дослідженням софійських граффіті, а торкнемося лише тлумаченням окремих слів, написів, зв'язку їх з літописом, розглянемо думки, що виникли у нас в миру вивчення граффіті та накопичення досвіду в цій справі. Все це дасть змогу більш повно судити про граффіті Софійського собору як про важливе історичне джерело.

Софійські граффіті хронологічно охоплюють великий період часу від XI до XVII ст. включно. За своїм змістом вони поділяються на кілька тематичних груп, а саме: пам'ятні написи, зроблені на згадку про різні церемонії, незвичайні події або просто відвідування собору; поминальні написи про смерть чи поховання у соборі відомих осіб; благальні написи типу «Господи, поможи рабу своєму...»; написи, що пояснюють фрески; побутові написи; символічні та побутові малюнки.

Найбільш спрощену форму мають написи, що робилися в пам'ять про відвідування собору та Києва. Протягом XI—XIV ст. частіше це імена тих, що писали граффіті: Іван, Дмитр, Стефан, Жизнобуд тощо. Нерідко крім імен писалося ще слово «писав», як, наприклад, «Никон писав», або ще якийсь коротенький коментар, що рідко дає відомості про автора. Напис, зі змісту якого видно професію автора, є на зображені святого Онуфрія у південній зовнішній галереї собору: «Іван дяк Давидів». У XV—XVII ст. пам'ятні граффіті дещо змінюють свою звичайну форму написання. Наприклад, напис з північної башти має такий вигляд: «Року АХМВ (1642 р.) був тут Федор Михайлович».

Великого поширення серед граффіті у XI і особливо XII ст. набувають написи з канонічною формулою «Господи, поможи рабу своєму...».

¹ С. А. Висоцкий. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв., вып. 1. К., 1966; його ж. Нові знахідки давньоруських граффіті.—УЖ, 1968, № 5; його ж. Напис художника-фрескіста XI ст. у Софійському соборі у Києві.—УЖ, 1962, № 6.

Ця форма написів з'явилася на Русі завдяки культурним та економічним стосункам з Візантією. Вона добре відома в слов'янській археології по написах на різних речах: хрестах-енколпіонах, змійовиках, печатах, іконах тощо. Іменні написи з вказаною формuloю мають важливе значення для палеографічних та антропонімічних досліджень. Іноді подібні написи мають важливі приписки, як, наприклад, запис Олісави, виявлений на хорах собору. Читається він так: «Господи, поможи рабі своїй Олісаві, Святополчій матері, руській княгині...»² Напис зробила жінка — Олісава (Олісафа, Єлізафа), яка назвала себе матір'ю Святополка, руською княгинею, тобто дружиною великого київського князя. Відомо три Святополки, матері яких могли бути протягом XI ст. названі «руськими княгинями». Це Святополк Володимирович, Святополк Ізяславович та Святополк Мстиславович. Переятує слід віддати матері Святополка Ізяславовича, дружині Ізяслава Ярославовича, про смерть якої сповіщає літопис під 1107 роком: «В то же літто преставився княгини, Святополча мати, м'єсяца генваря въ 4 день»³. Як бачимо, літопис не згадує імені княгині, а між іншим, ім'я Олісави відоме з давньоруських сфрагістичних матеріалів. Є свинцеві печатки з ім'ям Олісави. Їх згадують М. П. Лихачов та В. Л. Янін⁴. Завдяки відкритому в соборі напису ці раніш анонімні пам'ятки стало можливим пов'язати з дружиною Ізяслава Ярославовича — Олісавою. Відомо, що у Ізяслава Ярославовича, крім згаданого Святополка, був ще один син — Ярополк-Петро, матір якого звали Гертрудою, вона була сестрою польського короля Казимира, «ляховиця», як її називає Києво-Печерський патерик. Як видно з «Кодекса Гертруди», що зберігся при Трірській псалтирі, Ярополк-Петро і Святополк-Михайло були, мабуть, синами Ізяслава Ярославовича від різних шлюбів. Про це можна судити з того, що Гертруда, згідно з «Кодексом», молиться за свого единственного сина Петра («Petrum unikum filium teem...»)⁵.

Важливе значення як історичне джерело мають датовані граффіті. Іноді вони до того ж вміщають цікаві відомості. Одним з таких написів є граффіто 1052 р., виявлене в центральному нефі Софійського собору⁶. Довгий час його зміст здавався незрозумілим, але тепер ми маємо всі підстави вважати його з'ясованим. Напис було зроблено «в лето 6560 марта в 3-е...», тобто на самому початку нового 1052 р. В граффіто, через пошкодженість штукатурки, погано читається третій рядок. Спочатку вважали, що слово РОЗЪГРЪМЕ [Л] слід читати «роозгром», «розоріння». Деякі дослідники вбачили тут слово «розградиша». Більш переважливе читання цього слова було висунуте останнім часом — РОЗЪГРЪМЕ [Л] або РОЗЪГРЪМЛЕ [СА], тобто — «роозгримівся», «роозгримілося»⁷.

В цілому напис слід читати так: «В літо 6560 (1052 р.) 3-го березня розгримілося о 9-й годині вдень, було ж то на свято Євтропія». Напис має сім рядків, і шість з них відведено для визначення, коли відбулася вказана подія. Повідомляється рік, місяць, число дня і, нарешті, що це сталося на день пам'яті Євтропія, який саме припадав на 3 березня. На-

² С. А. Высоцкий. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв., стор. 73—80.

³ Повесть временных лет, т. I. М.—Л., 1950, стор. 187.

⁴ Н. П. Лихачев. Сфрагистический альбом, табл. XLV, 2; В. Л. Янин. Актоные печати древней Руси X—XV вв., т. I. М., 1970, стор. 210; його ж. Русская княгиня Олісава-Гертруда и ее сын Ярополк.— Нумизматика и эпиграфика, т. IV. М., 1963, стор. 159, 160.

⁵ А. Бобринский. Киевские миниатюры XI в. и портрет князя Ярополка Изяславича в псалтыри Егберта архиепископа Трирского. СПб., 1902, стор. 17.

⁶ С. А. Высоцкий. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв., стор. 16, 17.

⁷ В. Німчук. Рецензія на книгу: С. А. Высоцкий. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв. К., 1966.— Мовознавство, 1967, № 2, стор. 88.

пис має найрозширеніше датування в усіх граффіті, зустрінутих у соборі. Як відомо, літописи нерідко сповіщають про різні явища природи, і зокрема про грім. Але чому саме про грім у 1052 р. З березня о 9-й годині автор граффіто сповіщає, як про дуже важливу подію? Невже тільки тому, що це був ранній грім у березні? Вважаємо, що автор занотував цю подію, маючи на увазі якусь особливу думку. Дуже можливо, що весь сенс напису полягав у тому, що грім був саме на день святого Євтропія. Справа в тому, що Євтропій та Клеонік — рідні брати з міста Каппадокії та Василиск — племінник відомого Федора Тірена були притягнуті правителем міста Амасії (Мала Азія) до відповідальності за приналежність до християнської релігії. Під час допитів і тортуру Євтропій звернувся до бога з проханням показати свою силу та покарати язичників. «Раптом загримів грім, поколивалася земля, здригнулося капище, і правитель з усіма вибіг з храму...»⁸

Безумовно, автор напису з Софії добре знав цей епізод з житія Євтропія, і тому його середньовічне уявлення не стільки вразив грім у березні, скільки те, що він припав на день пам'яті Євтропія. Можна припустити й інше, можливо, більш вірогідне тлумачення причин написання граффіто. У Візантії були поширені гадальні книги, так звані Громники. Залежно від того, в який місяць та день, вночі чи вдень гримів грім, на підставі цих книг робилися різні порокування⁹. Громники були відомі й на Русі. До нашого часу вони дійшли в перекладах XV—XVI ст. Найзначніше місце в тематиці Громників займають пророкування відносно врожаю, епідемій, стихійного лиха, війн тощо. Але особливе місце в них відводиться пророкуванням про «смерть великого мужа», або царя. «Царська смертність та загибель царів у пророкуваннях просто неймовірна», — відзначають дослідники¹⁰.

Як відомо, давньоруські писемні джерела приділяли багато уваги різним прикметам-зnamенням. Серед них головне місце посідають такі явища природи, як затемнення сонця, місяця, поява комет тощо. Нерідко згадується й грім. Своє ставлення до подібних явищ літописець висловлює так: «Се же бывають знаменя не на добро»¹¹. Затемнення сонця 19 березня 1113 р., на думку літописця, пророкувало смерть київського князя Святополка Ізяславовича. У «Слові о полку Ігоревім» затемнення сонця віщувало, на думку автора, поразку князя. Отже, цілком слушно вбачати в напису на стіні Софійського собору знамення, яке, згідно з вказаними гадальними книгами, пророкувало якусь важливу подію. Враховуючи, що поруч з написом 1052 р. міститься й граффіто про «смерть царя нашого», цілком вірогідно вважати цією важливою подією смерть 20 лютого 1054 р. Ярослава Мудрого, названого царем. Поруч з написом про смерть Ярослава Мудрого є, між іншим, грецький непрочитаний напис, що складається з кількох рядків. Цілком вірогідно припустити, що це або якась молитва, або витяг з грецького Громника, саме з того місяця, де йде мова про смерть царя. Це питання потребує окремого дослідження.

Згадане граффіто про смерть Ярослава Мудрого дуже важливе як напис, що доповнює і уточнює літописні відомості¹². Дата смерті Ярослава Мудрого 20 лютого 1054 р. протягом довгого часу вважалася деякими дослідниками сумнівною. Так, М. М. Карамзін гадав, що ця подія сталася 18 лютого 1054 р., М. П. Ламбін — 19 лютого 1054 р.,

⁸ Жития святых на русском языке, изложенные по руководству Четыех миней св. Дмитрия Ростовского. Книга седьмая. М., 1906, стор. 74.

⁹ М. А. Андреева. Политический и общественный элемент византийско-славянских гадальных книг.— *Byzantinoslavica hospitium III*, 2. Praha, 1931, стор. 432, 433.

¹⁰ Там же, стор. 447.

¹¹ Повесть временных лет, т. I, стор. 196.

¹² Б. А. Рыбаков. Запись о смерти Ярослава Мудрого.— СА, 1959, № 4, стор. 345—249; С. А. Высоцкий. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв., стор. 39—41.

М. М. Погодін вважав, що Ярослав помер не у 6562 (1054), а у 6561 (1053) р. О. О. Куник присвятив розв'язанню цього питання спеціальну працю під назвою «Чи відомі нам рік та день смерті великого князя Ярослава Володимировича?»¹³ Автор статті дійшов висновку, що дані про вирішення цієї проблеми взагалі відсутні.

Таким чином, питання до нашого часу залишалося невисвітленим і навряд чи було б переконливо розв'язане, якби не знахідка нового писемного свідоцтва на стіні Софії Київської. Напис читається так: «В літо 6562 (1054) місяця лютого в 20-е успіння царя нашого....» В останньому рядку читається ще «Федора» — це, мабуть, назва Федорової неділі великого поста, коли сталася вказана подія. Графіто датоване вересневим стилем, і тому редукція дати для місяця лютого за березневим стилем, якого додержувалися давньоруські писемні пам'ятки, і зокрема літопис¹⁴, дає 1055 р. (6562—5507—1055). Запис, таким чином, підтверджує вказівку Іпатіївського літопису, вміщеної під 1054 р.: «Преставися князь Руский Ярославъ... Ярославу не приспе конец жития и предастъ душю свою месяца февраля в 20 суботу первой недели поста»¹⁵.

Перелічені суперечливі думки дослідників пояснюються тим, що списки літопису по-різному сповіщають про цю подію. Вони вказують на 20 лютого і додають, що подія сталася в «суботу первой неделе поста», тобто в так звану «Федорову неділю», а на 20 лютого в 1054 р. припадала не субота, а неділя. Крім того, в Новгородському літописі помилково говориться, що подія сталася «на Федорів день», який був 17 лютого. Б. О. Рибаков пояснює всі ці противіччя тим, що Ярослав Мудрий вмер вночі з суботи на неділю¹⁶.

Особливий інтерес має царський титул, який вжито в напису щодо Ярослава Мудрого. Свого часу М. Д. Присольков висунув гіпотезу про те, що Ярослав прийняв 1037 р. імператорський титул¹⁷. На підставі відкритого напису можна дійти більш грунтовного висновку щодо велико-князівської титулатури XI ст. Як відомо, велиокнязівський титул часів Ярослава Мудрого, згідно з писемними джерелами, був дуже простим. У приписі до Остромирова евангелія Ізяслав Ярославович назаний «Ізяславоу кънязоу»¹⁸. «Князь руськи» — так називає Ярослава Іпатіївський літопис у наведеній вище звістці про його смерть. Всеволод Ярославович — Андрій, як побачимо далі, названий в настінному напису з Софійського собору «роуськыи кнъязь», а Олісава — дружина Ізяслава Ярославовича, мати Святополка — «руськыи кънязыни».

Поруч з написом про смерть Ярослава Мудрого є монограма, що складається з двох глаголічних літер **МК** (у кирилівській транскрипції) під титлом. Дуже вірогідно, що це скорочення слів «Мудрий князь», які стосуються небіжчика¹⁹.

Сучасник Ярослава Мудрого — видатний публіцист та проповідник XI ст. Іларіон у своєму творі «Слово о законі і благодаті» називає Володимира Святославовича «великим каганом нашої землі», а Ярослава — «благовірним каганом»²⁰. Оскільки в інших писемних джерелах не

¹³ А. Куник. О годах смерти великих князей Святослава Игоревича и Ярослава Владимировича.—Записки Академии наук, т. ХХVIII. СПб., 1876; його ж. Известны ли нам год и день смерти великого князя Ярослава Владимировича? СПб., 1896; Н. Шляков. Восемьсот пятьдесят лет со дня кончины великого князя Ярослава I Мудрого.—ЖМНП, июнь 1907, стор. 362—400.

¹⁴ З 20-х років XII ст. починає з'являтися ультраберезиневе літочислення. Н. Г. Бережков. Хронология русского летописания. М., 1963, стор. 16.

¹⁵ ПСРЛ, т. 2, Іпатієвська летопись. М., 1962, стовп. 149, 150.

¹⁶ Б. А. Рибаков. Запись о смерти Ярослава Мудрого, стор. 248.

¹⁷ М. Д. Приселков. История русского летописания X—XV вв. Л., 1940, стор. 81.

¹⁸ Остромирово евангелие 1056—1057 гг., второе фототипическое издание. СПб., 1889, стор. 294—295.

¹⁹ В. Німчук. Рецензія на книгу ..., стор. 89.

²⁰ Н. Н. Розов. Синодальний список сочинений Илариона, русского писателя XI в.—«Slavia» casopis pro slovanskoi filologii, зоč XXXIII (1963), šes. 2, стор. 163, 164, 175.

зустрічається щодо київського князя титул «каган», можна було б гадати, що Іларіон вжив його для посилення змісту похвали Володимиру та Ярославу. Але титул «каган», як і «цар», знаходить підтвердження серед софійських графітті. В північній галереї собору зустрінуто напис: «Спаси, господи, кагана нашого». Важко сумніватися, що в даному випадку цей титул вжито не щодо великого київського князя. Напис зроблено начерком XI ст. на фресковому зображення св. Миколи, отже, особа, якої стосувався напис, мала, найімовірніше, християнське ім'я Микола. Сам Ярослав, як відомо, мав християнське ім'я Георгій, а з його синів тільки один Святослав мав хрещене ім'я Микола, про що можна судити на підставі Любецького синодика²¹. Таким чином, вказанний у графіті титул кагана належав Святославу Ярославовичу. Далі можна спостерігати цікаву закономірність: Володимир Святославович названий «великим каганом», його син Ярослав Мудрий — «благовірним каганом», син Ярослава Святослав — «каганом». При цьому треба зазначити, що батько Володимира — Святослав Ігорович був, мабуть, першою особою серед київських князів, що володіла цим титулом як переможець Хозарського каганату. Звичайно виникає думка: чи не передався цей титул у спадщину?

В. П. Андріанова-Перетць, виходячи з того факту, що Святослав Ярославович, згідно з написом у Софії, мав титул кагана, робить висновок щодо одного неясного місця з «Слова о полку Ігоревім», а саме: «Рек Боян и Ходина Святославля песнотворца старого времени Ярославля, Ольгова коганя хоти» («Казав Боян і Ходина, піснетворці Святославові, старого часу Ярослава, Олегові каганові любимці»)²². Згаданий автор, таким чином, переносить титул кагана й на Олега Святославовича — сина Святослава Ярославовича. Щодо царського або цесарського титулу по відношенню до київського князя, то серед писемних джерел XI ст. він зафіксований лише в напису на стіні Київської Софії, але в літописних повідомленнях XII ст. зустрічається вже досить часто.

За сферегістичними матеріалами, київському князю належав ще титул «великий архонт». Так, на печатці з міста Белгорода є напис: «Мстислав, великий архонт Росії», а на печатці, знайдений у Новгороді, — «Печатка Василя, благородного архонта Росії Мономаха»²³.

Отже, титули: цар, каган, великий архонт, або просто «князь руський», — у XI ст. були, мабуть, рівнозначними і належали київському князю.

Вважаємо за необхідне звернути увагу на використання у графіті з титулатурою «цар», «каган» займенника «наш» — «царя нашого», «кагана нашого». Здавалося б, що у вказаних написах більш логічним було б чекати після слів «царя» та «кагана» імен відповідних князів — Ярослава і Святослава, а не займенника «наш». Ця особливість нагадує деякі місця з літописних джерел. Так, у договорі Русі з греками 911 р. читаємо: «Тако же и вы, грекы... да храните тако же любовь ко княземъ нашимъ светлымъ рускимъ и ко всемъ иже суть подъ рукою светлого князя нашего...»²⁴ Особливо цікавим є діалог киян з древлянськими послами, який становить основу літописної розповіді про помсту княгині Ольги. Відповідаючи древлянським послам, які забажали, щоб їх несли до Ольги в човнах-ладьях, кияни кажуть: «Намъ неволя; князъ нашъ убъенъ, и княгини наша хочеть за вашъ князъ»²⁵. Як і у графіті з

²¹ Р. В. Зотов. О черниговских князях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время.—Летопись занятый Археографической комиссии, IX, отдел 1. СПб., 1893, стор. 24.

²² В. П. Андріанова-Перетц. «Слово о полку Игореве» и памятники русской литературы XI—XIII веков. Л., 1968, стор. 18.

²³ В. Л. Янин. Актовые печати древней Руси X—XV вв., т. I. М., 1970, стор. 17, № 25, 20, 21; № 31.

²⁴ Повесть временных лет, т. I, стор. 26.

²⁵ Там же, стор. 41.

собору, бачимо тут застосування замість імен відповідних князів займенників «наш», «ваш». Гадаємо, що у вказаних граффіті, як і у літопису, ми маємо справу з залишками посольської, ділової мови. Риси цієї мови в літописі відзначалися дослідниками²⁶. В давньоруській дипломатичній практиці була поширена традиція обмінюватися не грамотами, а послами, які заучували текст напам'ять²⁷. Автори наведених Софійських граффіті, мабуть, виконували подібні посольські функції, і тому, коли їм довелося писати граффіті, заучені ними форми ділової посольської мови мимоволі знайшли відображення у текстах написів.

Серед написів, що доповнюють літописні відомості часів Ярослава Мудрого, значний інтерес становить граффіто: «Месяца апреля в 9 день поставлено бысть владыку...»²⁸ На жаль, кінець напису з ім'ям «владики» не зберігся. Ймовірно, що напис сповіщає про возведення в сан митрополита київського. Слово «владика» за часів Київської Русі й пізніше використовувалося щодо єпископів, архієпископів та київського митрополита²⁹. В Києво-Печерському патерику згадується, наприклад, що при освяченні Успенського собору Печерського монастиря 14 серпня 1089 р. присутні звернулися до київського митрополита Іоанна зі словами: «От тебе, владыко, присланній пришедъ глагола нам, яко 14 августа освящаєтся церкви Печерськай»³⁰. Писемні джерела частіше називають словом владика єпископів. Це можна пояснити так. На Русі було понад 14 єпископій, кількість яких то збільшувалася, то зменшувалася, а митрополія руська була лише одна. З єпископіями було тісно пов'язане повсякденне економічне життя (нагляд за торгівлею, збір податків, церковний суд тощо). Все це знайшло відображення в багатьох писемних документах. Саме тому в джерелах зустрічається багато прикладів, коли владиками називаються єпископи. Оскільки подія, згадана в настінному напису, відбувалася у митрополичому Софійському соборі, не можна сумніватися, що «владикою» у даному випадку, безперечно, названо київського митрополита. Крім того, в напису йде мова про «поставлення владики». На митрополичу кафедру собору можна було поставляти лише митрополитів. Що ж до єпископів, то в Софійському соборі їх могли лише «рукополагати», а поставлення — «настолование», або інtronізація, відбувалося в спеціально побудованій ще за часів Ярослава Мудрого церкві Георгія. Про це переконливо свідчить «Проложне сказанія про освячення церкви Григорія перед вратами св. Софії», де говориться: «...се всхоте (Ярослав Мудрий.— С. В.) создати церковь в свое имя святого Георгия... и тако вскоре конча церковь... и сотвори в ней настолование, новоставимым епископам...»³¹. Таким чином, поставляти єпископів у Софійському соборі не було ніякої потреби, та це й суперечило б канонічним правилам.

Оскільки відомо, що київські митрополити протягом XI—XIII ст. висвячувалися у Візантії, поставлення, про яке говориться у напису, слід віднести до тих рідких випадків, коли митрополити в Софії були поставлені без санкції константинопольського патріарха. Таких випадків було лише три: у 1051 р. було поставлено Іларіона, 27 липня 1147 р.— Клима Смолятича і 6 січня 1224 р.— Кирила³². Враховуючи,

²⁶ Д. С. Лихачев. Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.—Л., 1947, стор. 115—123.

²⁷ Д. С. Лихачев. Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.—Л., 1947, стор. 120.

²⁸ С. А. Высоцкий. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв., стор. 37, 38.

²⁹ Г. Е. Кочин. Материалы для терминологического словаря Древней России. М.—Л., 1937, стор. 47.

³⁰ Патерик Киевского Печерского монастыря. СПб., 1811, стор. 10.

³¹ А. И. Пономарев. Памятники древнерусской церковно-учительной литературы, вып. II, ч. I. СПб., 1896, стор. 58—59.

³² ПСРЛ, т. I. Лаврентьевская летопись и Сузdalская летопись по Академическому списку. М., 1962, стовп. 315, 447.

що дні та місяці поставлення двох останніх митрополитів інші, ніж у напису, можна лише припустити, що в ньому йдеться про «русина» Іларіона, автора «Слова о законі і благодаті». Якщо це так, то тоді подія сталася 9 квітня 1051 р. В давній Русі висвячення ієрархів церкви звичайно приурочувалося до якогось свята або неділі. Але трапляються й відхилення від цього, пов'язані, мабуть, з конкретними обставинами. Так, у «Повісті времінних літ» під 6613 (1105) р. читаємо про поставлення єпископа: «Томъ же лете постави Мину Полотьску, декабря въ 13 день»³³. У 1105 р. 13 грудня припадало на середу. В цей день не було ніякого свята, а лише згадується про пам'ять зовсім невідомого «сповідника» Євсхімона³⁴. Ще один подібний приклад. Під 6622 (1114) р. у Лаврентіївському літопису є таке повідомлення: «Томъ же лете поставиша Кирила єпископом, месяца ноября въ 6 день»³⁵. У 1114 р. 6 листопада припадало на п'ятницю. Враховуючи зауваження М. Бережкова, що позначення цього року в Лаврентіївському літопису зроблено за ультраберезневим літочисленням, 6 листопада за березневим стилем припадало на четвер³⁶. 6 листопада не було ніякого свята, а лише пам'ять мученика Павла³⁷.

Отже, висвячення діячів церкви, коли цього вимагали якісь причини, могло відбуватися й у звичайні, не святкові дні. Вірогідно, що саме такі обставини мали місце під час висвячення (хіротонісання) Іларіона в митрополити — незвичайної події, вперше застосованої у церковній практиці давньої Русі, бо 9 квітня в 1051 р. припадало на вівторок.

У джерелах немає докладних відомостей про те, чи існувала на Русі повторна церемонія поставлення митрополитів-греків, висвячених у Візантії. Звичайно літописи повідомляють про митрополитів-греків словами «приде митрополит». Щоправда, під 6612 р. є повідомлення про Никифора, що прибув на Русь 6 грудня, а 18 грудня «Никифоръ митрополитъ на столе посаженъ»³⁸. Чи йдеться тут про інtronізацію, судити важко, бо літописець звичайне у таких випадках слово «поставлен» замінив на досить невиразне «посаженъ». З цього самого приводу можна навести цікавий приклад з Софійських граффіті. Серед них зустрінуто напис: «Місяця жовтня в 15 день прийняв Микита. Судило писав»³⁹ (рис. 1). В напису йдеться про митрополита-грека Микиту, який 15 жовтня «прийняв» Софію «руську митрополію». Сталося це у 1122 р.⁴⁰ Тут ми бачимо не слово «поставленъ», що неодмінно було б вжито автором напису, якби він мав на увазі інtronізацію, а слово «прияль», тобто — прийняв. Отже, виходить, що Микита не був поставлений, а просто прийняв Софію.

Враховуючи все сказане, вважаємо, що напис на стіні Софійського собору дає підстави для того, щоб у здогадній формі говорити про поставлення Іларіона у митрополити 9 квітня 1051 р.

О. О. Шахматов свого часу висловив думку, що Ярослав Мудрий хотів створити при Софійському соборі фамільну усипальницю свого дому⁴¹. І дійсно, з літописними джерелами, в соборі був похований сам Ярослав, його син Всеволод, онуки — Володимир Мономах та Ростислав Всеволодович. Загальновідомі слова з заповіту Ярослава, звер-

³³ Повесть временных лет, т. I, стор. 185.

³⁴ И. У. Будовниц. Словарь русской, украинской, белорусской письменности и литературы до XVIII в. М., 1962, стор. 82.

³⁵ ПСРЛ, т. I. Лаврентьевская летопись и Сузdalская летопись по Академическому списку. М., 1962, стовп. 290.

³⁶ Н. Г. Бережков. Хронология русского летописания. М., 1963, стор. 42.

³⁷ И. У. Будовниц. Словарь ..., стор. 91.

³⁸ Повесть временных лет, т. I, стор. 185.

³⁹ С. О. Висоцкий. Нові знахідки давньоруських граффіті, стор. 107.

⁴⁰ ПСРЛ, т. II. Ипатьевская летопись, стовп. 286.

⁴¹ А. А. Шахматов. Разыскания о древнейших русских летописных сводах СПб., 1908, стор. 459.

нені до Всеволода: «Аще ти подасть богъ прияти власть стола моего, по братъи своей, с правдою, а не с насильемъ, то егда бог отведеть тя от житъя сего, да ляжеши иде же азъ лягу, у гроба моего, понеже люблю тя паче братъи твоое»⁴². З перших слів цієї цитати «Якщо тобі дасть бог прийняти владу стола мого...» виходить, що поховання Всеволода у Софійському соборі «у грбса моего» Ярослав ставить у залежність від того, чи буде Всеволод великим київським князем. Таким чином, Ярослав хотів створити в соборі не просто успільню свого дому, а успільню великих київських князів. Можливо, тому один з авторів граффіті — «отрочка Дмитрій» написав на стіні собору напис про поховання князя Андрія-Всеволода Ярославовича. Він читається так: «Въ великии четвърг рака положена бысть, а то Анъдрея роусъскыи кънязъ, благыи, а Дъмитръ псалъ отрочька его месяца априля въ ІД (14)»⁴³.

Цей запис, що називає князя його християнським ім'ям, повторює літописне повідомлення про смерть Всеволода Ярославовича 13 квітня та поховання його 14 квітня в Софійському соборі. Але в тому самому 1093 р. в соборі було поховано Ростислава Всеволодовича, який уточнився в р. Стугні під час переправи та невдалої битви з половцями. Ростислав не був великим київським князем, і думці Ярослава про велико-князівську успіальню в Софії так і не судилося здійснитися.

Розглянемо кілька граффіті, які повідомляють про події, не зафіксовані в літопису.

Дослідники давньоруських літописів давно висловлювали сумніви щодо того, що в літописний текст вносилися записи про всі події того або іншого часу. Однією з причин для таких висновків були дати без тексту, що нерідко трапляються в літопису. М. Д. Присьолков порівняв літописний текст за період життя Володимира Мономаха з його «Повчання дітям». Виявлені ним при цьому розбіжності в повідомленнях підкріпили раніш висловлені сумніви конкретними доказами⁴⁴. Деякі граффіті собору дають змогу продовжити такі порівняння та доповнити літописні повідомлення новими подіями.

Біля південного порталу собору зберігся напис: «Месяца декембря въ 4-е сътвориша миръ на Желяни Святопълкъ, Володимиръ и Олегъ»⁴⁵. Не зупиняючись на подробицях, зазначимо, що запис досить легко визначається завдяки згаданим у ньому іменам. Святополк, Володимир і Олег — безумовно, імена князів-сучасників. Це свідчить, що в напису йдеться про події часів князювання в Києві Святополка Ізяславовича (1093—1113), ім'я якого поставлено першим. Далі названо імена Володимира Мономаха та Олега Святославовича. Граффіто повідомляє про мир, укладений з приводу князівських усобиць. Запис дає можливість зробити цікаві висновки щодо його автора. Безумовно, він був добре поінформований у княжих інтригах і розумів важливість подій, зафіксованої ним на стіні собору. Автор схвалює дії князів, що припинили усобицю та уклали мир. Щодо цього він був однодумцем з автором «Слова о полку Ігоревім», який через століття закликав князів до єдності.

У літопису, як відомо, імена князів звичайно пишуться за старшинством. В напису першим поставлено ім'я великого київського князя Святополка, далі, згідно з правилом старшинства, слід було б чекати імені Олега Святославовича, а не Володимира Всеволодовича Мономаха, бо ж його батько Святослав Ярославович був старший за батька Монома-

⁴² Повесть временных лет, т. I, стор. 141, 142.

⁴³ С. А. Высоцкий. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв., стор. 18—24.

⁴⁴ М. Д. Приселков. История русского летописания X—XV вв., стор. 53.

⁴⁵ С. А. Высоцкий. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв., стор. 24—34.

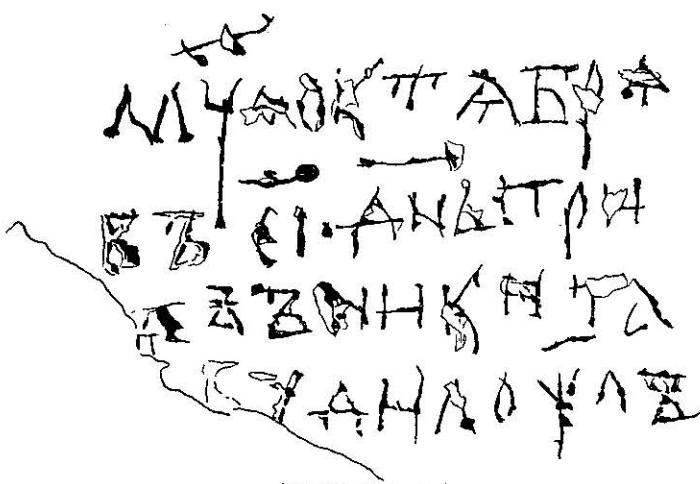
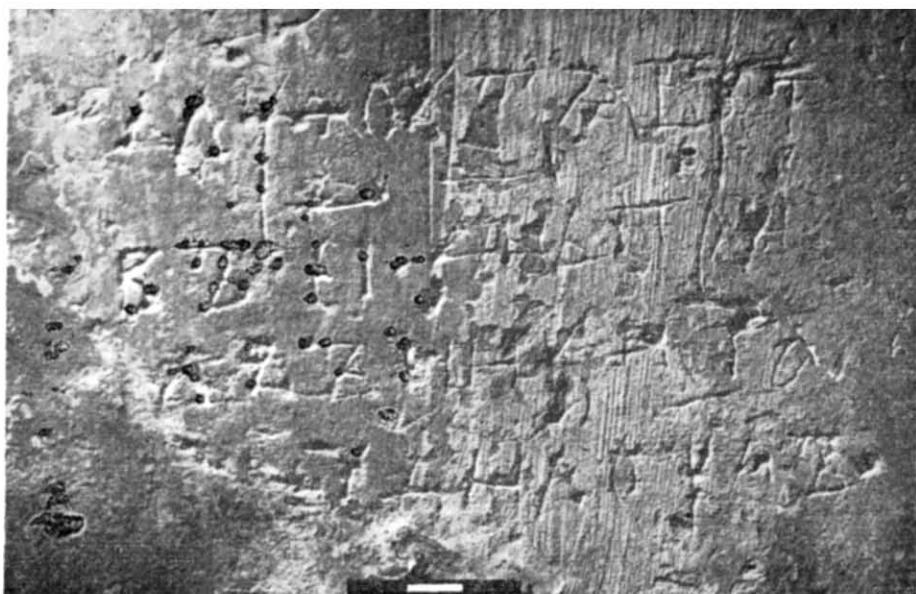

Рис. 1. Напис з Софійського собору про прихід до Києва Микити 15 жовтня 1122 р. (фото і прорис).

ха — Всеволода Ярославовича. Автор віддає явну перевагу Володимири Мономаху перед Олегом Святославовичем. В цьому знаходить своє відображення літописна традиція кінця XI — початку XII ст., яка також віддає перевагу популярному Володимиру Мономаху, організатору походів на «поганих» — половців, перед Олегом, який вперше запросив собі на допомогу половців, внаслідок чого здобув у народі прізвисько «Гориславич», відображене в «Слові о полку Ігоревім». Все це дає можливість вбачати в авторі напису з Софійського собору киянина, прихильника Мономаховичів.

Мир, згаданий у напису, було укладено поблизу Києва, на літописній Желяні, а хрестоцілування — звичайна церемонія при укладанні миру — відбувалося в Софійському соборі, що й спонукало автора зробити напис на його стіні.

В граффіто вжито «мирські», а не християнські імена князів, які рідше зустрічаються серед написів собору. Ця риса також зближує на-

пис з літописним текстом. Цікаво, що два з трьох князів — Святополк та Олег — мали християнське ім'я Михайло. Це, мабуть, сприяло написанню напису біля входу до Михайлівського бокового вітваря собору.

Напис про мир на Желяні має скорочене датування з позначенням тільки місяця та дня події. Подібні датування характерні для поминальних написів собору, для яких цілком достатньо було знати лише число та місяць смерті небіжчика. Скорочене датування без вказівки року події дає підстави гадати, що головне призначення напису було не в тому, щоб сповістити нащадкам про мир на Желяні за часів князювання Святополка Ізяславовича, а, по-перше, з віячністю поминати кожного року 4 грудня дату припинення князівських усобиць і, по-друге, висунути в свідки цієї події (миру та хрестоцілування-клятви) «святу Софію». Останнє було особливо актуальним, оскільки випадки порушення хрестоцілування були звичайним явищем.

Важливе історичне значення має напис про Боянову землю⁴⁶. Напис складається з 14 рядків і читається так: «Місяця січня в 30-те на святого Іполита купила землю Боянову княгиня Всеволодова, перед святою Софією, перед попами, а тут були: попин Яким Домило, Пантелей Стипко, Михалько Неженович, Михайло, Данило, Марко, Сем'он, Михаїл Єлісавинич, Іван Янчин, Тудор Тубинов, Ілля Копилович, Тудор Борзятич; а перед тими свідками купила княгиня землю Боянову всю, а вдала за неї сімдесят гравен соболиних, а в тому драниць на сімсот гравен».

В напису сповіщається про продаж Боянової землі. Особливо слід відзначити згадку в ньому імені Бояна. Воно зустрінute у вигляді присвійного прикметника «бояню». Словосполучення «купила землю бояню княгиня» дає можливість гадати, що мова в напису йде не про топонім від імені Боян, а про якогось живого Бояна — власника землі. Це найбільш раннє, вперше зустрінute на київській території ім'я Бояна. До цього воно було зафіковане дослідниками в псковській грамоті Гишати і Якима кінця XIII ст. та Новгородському літопису на початку XIV ст.⁴⁷

При продажу Боянової землі як свідки «послухи» названі «свята Софія і попи». За землю було сплачено 700 гравень соболиних. Одна десята частина цієї суми — 70 гравень як церковна десятина була внесена до Софії, з приводу чого й було написане графіто. Сума 700 гравень, сплачена за землю, судячи з літописних прикладів, величезна. Так, володимир-волинський князь Володимир Василькович повідомляє у своєму «рукописанні»: «А село єсмь купил Березович... а дал єсмь на немъ 50 гравен кун, 5 локотъ скорлута да броне дощатые»⁴⁸.

Оскільки напис про Боянову землю датується другою половиною XII ст., це одна з найраніших звісток, де земля вже виступає як товар.

З напису виходить, що участя Софії — митрополії не обмежувалася лише збиранням церковної десятини. Відомо, що єпископські кафедри брали активну участю у політичному та економічному житті міст⁴⁹. Джерела згадують цілий штат чиновників, які збиралі десятину для утримання єпископії. Цим займалися «митники», які також «держали срібну вагу, воскову та лікоть»⁵⁰. Подібні функції щодо київської митрополії — Софії не зустрічаються у джерелах. Вислів напису «перед святою Софією перед попи» — це, як здається, юридична формула, що висуvala Софію в свідки та стверджувала правильність торговельної угоди, проведеної під контролем софійських кліриків. На це вказує й обізна-

⁴⁶ С. А. Высоцкий. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв., стор. 60—71.

⁴⁷ Грамоты Великого Новгорода и Пскова. М.—Л., 1949, стор. 317.

⁴⁸ ПСРЛ, т. II, стовп. 904.

⁴⁹ Я. Н. Шапошников. Туровские уставы XIV в. о десятине. Археографический ежегодник за 1964 г. М., 1965, стор. 252—272.

⁵⁰ Там же, стор. 271—272.

ність автора, який, безумовно, мав відношення до Софії, її кліру і був знайомий з торговельною термінологією. Маємо на увазі специфічне слово «драниць», що читається в останньому рядку напису. В наших по-передніх публікаціях ми згадували, що слово «драниць» означає частку, відрізок, шматок. В. В. Німчук вважає, що це — дрань, тонкі дошки⁵¹. Він посилився при цьому на лексикон Памва Беринди. Але подібне тлумачення цього слова суперечить змісту попередньої частини напису, де йдеться про гриви та соболеві хутра, а не про будівельні матеріали.

А. Багмут пояснювала слово «драниць» як результат метатези (перестановки літер) і вважала, що його слід читати: «дарниць», тобто — дарів, подарунків⁵².

Даліші розвідки показали, що слово «драниць» — термін, який має відношення до давньоруської торгівлі хутром. В німецьких грамотах, що фіксують торговельні відносини давньої Русі з ганзейськими містами, дослідники звернули увагу на слова — Doinissen та Troinissen, які постійно зустрічаються в документах, коли йдеться про торгівлю соболевим хутром. Дослідник цих термінів О. Х. Штида вважав, що вони означали соболеві хутра високої якості⁵³. Ці німецькі назви виникли з відповідних давньоруських торговельних термінів. Слово Doinissen, за О. Х. Штидою, походило від давньоруського «одинець», що означало соболеве хутро найвищої якості, яке йшло в продаж окремими шкурками. А Troinissen відповідало руському «тройничі», яке зафіксовано давньоруськими джерелами і означало зв'язані по три соболеві шкурки високої якості, що йшли на виготовлення шапки та коміра. Цей термін був відомий на Русі ще у XV ст. Так, «блізько 1438 р. у місто Ругодив відпускалися з Пскова соболеві тройничі, а звітіля привозили пшеницю»⁵⁴.

Слово Troinissen складається з двох частин. Перша — Troi — відповідає давньоруському ТРОИ — троякий, потрійний⁵⁵, а друга — німецьке закінчення nissen поставлене замість руського НИЧИ або НИЦІ. Отже, Troinissen — це калька з давньоруського ТРОНИЧІ або ТРОІНИЦІ, враховуючи новгородську говірку, згідно з якою Ч переходило у Ц. Імовірне існування аналогічного за змістом слова, в якому давньоруське початкове ТРОИ було замінене німецьким drei, а німецьке закінчення nissen давньоруським НИЧИ або НИЦІ. Це слово читалося б ДРЕІНИЦІ або ДРЕІНИЧІ, тобто дуже близько до того, як в напису про Боянову землю. Слід зазначити, що оскільки торгівля хутром з Ганзою йшла головним чином через Новгород, особливості новгородської говірки повинні були відбитися в торговельній термінології.

Таким чином, слово «драниць» — напівнімецький-напівдавньоруський термін хутрової торгівлі, який означав зв'язані по три високоякісні соболеві хутра. Ця назва, як свідчить напис на стіні Софійського собору, була поширеною на Русі в XII ст. Її знав автор напису. Він хотів підкреслити, що княгиня Всеволодова заплатила за Боянову землю високоякісним соболевим хутром — драницями.

Отже, ми розглянули кілька прикладів історичної інтерпретації софійських граффіті. Вони показують, що граффіті архітектурних будов домонгольського часу при уважному, всебічному їх вивченні містять важливу інформацію, яка знайомить нас з різними явищами політичного та економічного життя стародавньої Русі.

⁵¹ В. В. Німчук. Рецензія на книгу..., стор. 89.

⁵² Л. Й. Багмут. Мова граффіті Київської Софії XI—XII ст.— Тези доповідей VI Української славістичної конференції. Чернівці, 1964, стор. 295.

⁵³ А. Х. Штида. О различных именах сортов меха в ганзейское время (на материалах торговых договоров гандзейцев с русскими).— Труды IX Археологического съезда, т. II. М., 1897, стор. 48.

⁵⁴ Н. Аристов. Промышленность древней Руси. СПб., 1866, стор. 203.

⁵⁵ Словарь древнего славянского языка..., стор. 857.

**Некоторые вопросы исторической
интерпретации софийских граффити**

Резюме

В статье рассматриваются некоторые вопросы исторической интерпретации древнерусских надписей, с которыми пришлось столкнуться при изучении граффити XI—XIV вв. в Софийском соборе в Киеве. Автор касается толкования содержания части надписей, близких древнерусскому летописанию, уточняет его, рассматривает разнообразные варианты и показывает, как та или иная запись дополняет сведения, читающиеся в других источниках. Особенно ценные впечатлительные параллели и прочие сведения, представляющие собой важную дополнительную информацию о различных сторонах культурной и политической жизни Древней Руси.

В. Д. БАРАН

**Пам'ятки черняхівського типу
на території Західної Волині
та Верхнього Подністров'я
(Історія вивчення)**

Дослідження пам'яток черняхівського типу на території Верхнього Подністров'я і Західної Волині почалися в кінці XIX — на початку ХХ ст. До першої світової війни, коли західні області України перебували під окупациєю Австро-Угорщини, вони проводилися в основному професором Львівського університету К. Гадачеком, який поряд з вивченням пам'яток трипільської культури і скіфського часу чимало уваги приділяв розшукам пам'яток першої половини І тисячоліття н. е. Крім К. Гадачека, дослідження окремих черняхівських поховань здійснювали професор Krakівського університету В. Демітриєвич, антрополог I. Коперницький, геолог Г. Оссовський. Проте, за винятком поселення в Неслухові, це в усіх випадках були невеличкі рятівні розкопки, які проводились на місцях земляних робіт, що руйнували могильники.

Вже в останній четверті XIX ст. I. Коперницький разом з В. Пшебиславським відкрили одне поховання з тілопокладенням в кам'яному ящику біля с. Городниці Городенківського району Івано-Франківської області на Дністрі. Г. Оссовський виявив кілька поховань в с. Мишкові та одне поховання в с. Увислі Тернопільської області, В. Демітриєвич провів рятівні розкопки поблизу Теребовлі цієї самої області. Виявлені матеріали опубліковані авторами в антропологічних збірниках у Krakові в 70—90 роках XIX ст.¹ Однак вони довгий час залишались розрізняними, оскільки ніхто не провів роботи щодо їх зіставлення та зведення в певну культурно-хронологічну групу.

У 1898—1899 і 1903 рр. К. Гадачек вів розкопки відомого багатошарового поселення в Неслухові Бузького району Львівської області у верхів'ї Західного Бугу. Це були перші планомірні розкопки поселення черняхівського типу, причому проведені на значній площі. Крім житлових і господарських споруд, тут було виявлено виробничі комплекси, зокрема гончарні горна, зібрано значний матеріал.

¹ J. Koręgnicki. Poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem.—Zbiór wiadomości do antropologii krajowej, t. II. Kraków, 1878, стор. 56—57; J. Ossowski. O grobach nieciałopalnych w Myszkowie.—Zbiór wiadomości do antropologii krajowej (ZWAK), t. 2. Kraków, 1878, стор. 91—98; його ж. Sprawozdanie z wycieczki paleontologicznej po Galicji w r. 1890.—ZWAK, t. 15, 1891, стор. 35—38; W. Demetrycz. Poszukiwania archeologiczne w powiecie Trembowelskim.—Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne, t. IV. Kraków, 1904, стор. 93—94.

Звіти про розкопки цього поселення були опубліковані 1900 р.² Автор подає опис відкритих об'єктів (на жаль, без виявленого в них матеріалу), розкриває процес дослідження. У цих роботах Неслухів ще також розглядається відірвано від інших синхронних пам'яток Подністров'я. К. Гадачек недостатньо розібрався в стратиграфії поселення. Він відніс до комплексу «культури полів поховань» усі виявлені пам'ятки I тисячоліття н. е., включаючи сюди і матеріали ранньосередньовічного періоду, а також давньоруські споруди XII—XIII ст. Okremo він виділив лише поховання бронзового часу, які вважав більш ранніми.

Пізніше, після додаткових розкопок, М. Ю. Смішко виділив на цьому поселенні матеріали трьох хронологічних періодів: доби бронзи, полів поховань і феодальної доби³. На основі вивчення звітів К. Гадачека та зібраного ним на Неслухівському поселенні матеріалу*, а також даних М. Ю. Смішка тут, крім поховань доби бронзи та пам'яток черняхівського типу, нами виділено житлові і господарські споруди третьої четверті I тисячоліття і комплексу XII—XIII ст.

До пам'яток черняхівського типу другої четверті I тисячоліття із значною мірою вірогідності можна віднести п'ять напівземлянкових жител, дев'ять досить великих заглиблених споруд, у заповненні яких був шар обпаленої глиняної обмазки, шість господарських ям, три гончарні і дві господарські печі.

Із слов'янськими і давньоруськими пам'ятками слід пов'язати п'ять напівземлянок, чотири господарські ями і 19 печей, які, найбільш імовірно, є залишками наземних жител XII—XIII ст. Серед слов'янських матеріалів є досить рання ліпна кераміка, найправдоподібніше, VI—VII ст., більш пізня кераміка, обточена на ручному крузі, та посуд XII—XIII ст.

Нам не вдалося визначити культурну належність чотирьох напівземлянок, чотириох господарських ям, двох печей і двох вогнищ, оскільки за конструктивними особливостями їх важко віднести до якої-небудь із згаданих груп пам'яток, а ті відомості, які подає про них К. Гадачек, не включають жодних даних про виявленій в них матеріал.

1909 р. під час проведення земляних робіт був відкритий могильник у Псарах Рогатинського району Івано-Франківської області. В цьому ж році тут були проведені розкопки К. Гадачеком⁴. Він відкрив чотири поховання з тілопокладенням, що супроводились гончарною і ліпною керамікою, фібулами та іншими предметами. Усі інші поховання (не менше п'ятдесяти, що виявилось з розмови К. Гадачека з робітниками) вже були знищені. Могильник у Псарах він відніс до IV ст. н. е.

Після досліджень могильника в Псарах до середини 20-х років ніяких помітних археологічних досліджень пам'яток черняхівського типу на території західних областей України не велося.

Нагромаджені матеріали першої половини I тисячоліття н. е. (у 1889—1890 рр. був розкопаний Липницький могильник), і зокрема роботи В. В. Хвойки, в яких було опубліковано матеріали черняхівського могильника і дано першу їх інтерпретацію та датування (II—V ст. н. е.)⁵, спонукали К. Гадачека провести подібну роботу її щодо пам'яток Верхнього Подністров'я.

² K. Hadaczek. Grabarka Niesluchowska.—*Teka konserwatorska*. Lwów, rocz. II, 1900, стор. 48—59, 71—78.

³ M. Ю. Смішко. Звіт про дослідження селища періоду полів поховань в Неслухові у 1946 р.—АП УРСР, т. I. К., 1948, стор. 189—205.

* Матеріали зберігаються у Львівському історичному музеї. Вони не пов'язані шифрами з об'єктами.

⁴ K. Hadaczek. Kultura dorzecza Dniestru w epoce cesarstwa rzymskiego.—*Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne (MAAE)*, t. XII. Kraków, 1912, стор. 23—33.

⁵ В. В. Хвойка. Поля погребений в Среднем Поднепровье.—ЗРАО, т. XII, вып. 1—2. СПб., 1901, стор. 172—190.

1911 р. в доповіді, присвяченій вивченню пам'яток першої половини I тисячоліття н. е. в Подністров'ї, прочитаній на засіданні філологічного відділу Польської академії наук, згаданий дослідник зробив спробу розділити пам'ятки на хронологічні етапи, визначити культурну та етнічну їх належність. К. Гадачек вважав, що могильник в Липиці становить окрему культуру перших століть н. е. Він визначає їй інші поховання, синхронні Липицькому могильнику на Подністров'ї як пам'ятки липицького типу, але при цьому припускається певної неточності і відноситься до цієї групи окремі поховання, які фактично пов'язані з пшеворською культурою. Визначаючи культурну належність пам'яток перших століть н. е. у Верхньому Подністров'ї, К. Гадачек брав до уваги лише дві ознаки — час їх існування та поховальний ритуал, не враховуючи характеру інвентаря. Це зумовило помилки не тільки у визначенні їх культурної належності, а й у накресленні меж зайнятої території. Він занадто розширив територію липицької культури, включивши сюди все Поділля.

Поселення в Неслухові, поховання в Городниці, Псарах та інші синхронні їм пам'ятки К. Гадачек відносить до окремої культурно-хронологічної групи і на основі найбільш типових знахідок пов'язує з пам'ятками Подніпров'я типу Черняхова.

Таким чином, дослідження К. Гадачека у Верхньому Подністров'ї, як і археологічні роботи В. В. Хвойки в Подніпров'ї, становлять певний етап у вивченні пам'яток черняхівської культури. Їх значення для того часу посилюється ще й тим, що він, за О. О. Спіциним та М. Ф. Біляшевським⁶, розглядав поселення і могильники другої чверті I тисячоліття н. е. як пам'ятки місцевого слов'янського населення. Це в умовах, коли з'явилася стаття П. Рейнеке, який намагався довести належність Черняхівського і Ромашківського могильників готам⁷, було серйозною підтримкою концепції В. В. Хвойки і сприяло утвердженю її в європейській історіографії, зокрема серед дослідників слов'янських країн.

Хоч доповідь К. Гадачека, яка через рік була опублікована⁸ і в якій він особливо наголошував на потребі дальнього вивчення пам'яток першої половини I тисячоліття н. е., і справила певне враження на археологів, вона не привела до посилення досліджень цих пам'яток. У польській історіографії тих років немає жодної праці, спеціально присвяченої їх вивченню. Німецьких археологів пам'ятки черняхівського типу цікавили лише в плані вивчення експансії готів і гепідів. Е. Бреннер та Е. Блюме підтримали концепцію П. Рейнеке⁹. Е. Блюме, помітивши неузгодженість в часі виникнення черняхівської культури, початок якого припадає на II ст. н. е., та переходу готів у Північне Причорномор'я, відніс черняхівський могильник та могильник у Ромашках до германського племені гепідів.

Подія на західноукраїнських землях, пов'язані з першою світовою війною та наступною окупацією їх буржуазною Польщею, не сприяли археологічному вивченню краю. У 20—30-х роках розкопки пам'яток черняхівського типу у Подністров'ї і на Волині мали епізодичний, випадковий характер і, як правило, проводились принагідно під час дослідження пам'яток інших, переважно більш ранніх періодів.

⁶ В. В. Хвойка. Поля погребений в Среднем Поднепровье..., стор. 190; А. А. Спіцын. Расселение древнерусских племен по археологическим данным.—Журнал министерства народного просвещения, кн. VIII. СПб., 1899; Н. Беляшевский. Поля погребальных урн.—Археологическая летопись Южной России. К., 1904, стор. 1—2.

⁷ P. Reinecke. Aus russischen archäologischen Literatur.—Mainzer Zeitschrift. Mainz, 1906, стор. 42—50.

⁸ K. Hadaczek. Kultury dorzecza Dniestru..., стор. 23—50.

⁹ E. Вгеппегт. Die Stand der Forschung über die Kultur der Mirowingerzeit.—Bericht der römisch-germanischen Kommission, VII. Frankfurt a Main, 1912, стор. 262—267; E. Blumé. Die germanischen Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit. Würzburg, 1913, стор. 197.

У літературі є згадки про розкопки 1928 р. одного поховання у с. Ланівцях Тернопільської області. В 30-х роках розкопані ще три в Романовому селі та в с. Терпилівці Тернопільської області¹⁰. 1931 р. було відкрито по одному наземному житлу на поселеннях поблизу сіл Голігради, Новосілка Костюкова та Максимівка цієї самої області¹¹. Якщо додати сюди ще кілька поховань черняхівського типу, виявлених випадково під час земляних робіт (Почапинці, Целіїв та ін.), то цим ми вичерпаемо усі матеріали згаданої культури, здобуті на Верхньому Подністров'ї в період між двома світовими війнами.

1936 р. вийшла стаття М. Ю. Смішка, у який підбиваються підсумки вивчення пам'яток першої половини I тисячоліття н. е. на території Прикарпаття і Волині. В ній автор підкреслив необхідність вивчення пам'яток цього періоду під кутом зору виявлення слідів місцевого сло-в'янського населення¹².

Важливе місце в польській історіографії посідає також стаття Т. Реймана, що вийшла в тому ж самому році¹³. В ній дане зведення пунктів із сусідньої території — Верхнього Повіслення, на яких була зібрана «сива кераміка» черняхівського типу, а також зроблена спроба дослідження технології гончарного посуду, виявленого у великій кількості в гончарних горнах Тропішова. Т. Рейман вказав на культурний зв'язок пам'яток Південно-Східної Польщі з синхронними пам'ятками України і заперечив належність їх германським племенам готів, гепідів або вандалів. Появу пам'яток черняхівського типу у Верхньому Повісленні він пояснював поступовим переміщенням населення черняхівської культури на захід.

Проте ця точка зору не знайшла належного визнання у польській історіографії. Провідні польські археологи — Ю. Костжевський, В. Антоневич та інші¹⁴ опинилися у полоні концепції Рейнеке, Бреннера і Блюме, яких у 20—30-х роках активно підтримували німецькі дослідники К. Таккенберг, М. Еберт, Г. Коссіна та румунський археолог К. Дікулеску¹⁵. Концепція германської належності пам'яток черняхівської культури, відома під назвою «готської теорії», незважаючи на відсутність аргументації з боку її творців, що пізніше було доведено в роботах М. Ю. Смішка¹⁶, стала панівною в польській археологічній літературі, як і в тогочасній європейській історіографії.

Окрему позицію в питанні етнічної інтерпретації пшеворської, зарубинецької і черняхівської культур зайняв відомий чеський дослідник-славіст Л. Нідерле. Він бачив недостатність джерел, якими оперували археологи, їх фрагментарність і невизначеність¹⁷. Для нього залишилося неясним співвідношення згаданих культур, територія їх поширення

¹⁰ H. Cehak-Holubowiczowa. Próbne wykopaliska w powiecie Zbaraskim.— Wiadomości archeologiczne, t. XIV. Warszawa, 1936, стор. 59—70.

¹¹ H. Ю. Смішко. Раннеславянская культура Поднестровья в свете новых археологических данных.— КСИИМК, вип. 44. М., 1952, стор. 67—82.

¹² M. Smiszko. Stan i potrzeby badań nad okresem cesarstwa rzymskiego go w Południowo-Wschodniej Polsce.— WA, t. XIV. Warszawa, 1936, стор. 125—139.

¹³ T. Reymann. Problem ceramiki siwej na kole toczonej na tle odkryć w górnym dorzeczu Wisły.— WA, XIV, 1936, стор. 147—173.

¹⁴ W. Antoniewicz. Archeologia Polski. Warszawa, стор. 177—187; Slady kultury gockiej na ziemiach słowiańskich do najazdu hunów. Warszawa, 1934; J. Kostrzewski. Zagadnienie t. zw. kultury gockiej na ziemiach dawnej Polski.— Tydzień o Pomorzu. Poznań, 1934.

¹⁵ K. Tackenberg. Zu den Wanderungen der Ostgermanen.— Mannus, 22. Leipzig, 1930, стор. 268—295; G. Kossinna. Germanische kultur im I Jahrtausend... Ch. Mannus Bibliotek 50. Leipzig, 1932, Alb. 267; M. Ebert. Südrusland im Altertum. Bonn-Leipzig, 1921, стор. 262—264; C. Diculescu. Die gepiden, Halle (Saale), 1922, стор. 39, 40.

¹⁶ M. Ю. Смішко. Відносно концепції про германську належність культури поховань.— МДАПВ, вип. 3. К., 1961, стор. 59—76.

¹⁷ L. Niederle. Slovanske starožitnosti. Praha, 1925, стор. 231—240.

ї етнічна належність. Л. Нідерле визнав, що до кінця римської доби східних слов'ян «археологічно важко показати», але при цьому перебування їх в першій половині I тисячоліття н. е. на території, яку займали зарубинецька і черняхівська культури, вважав аксіомним. Він не сумнівався, що серед пам'яток цих культур мусить бути слов'янські. Повз його увагу не пройшов і той факт, що гори в Подніпров'ї з'являються не раніше 200 р. н. е., а зміни матеріальної культури тут відбуваються, в основному, в II ст. н. е. і проходять під знаком інтенсивних впливів римської культури, зокрема в часи Августа і Траяна, коли кордони Римської імперії розширилися до Семигородських Карпат і Середнього Дністра.

Таким чином, хоч Л. Нідерле і не підтримав повністю концепції В. В. Хвойки і К. Гадачека, він відмежувався від «готської теорії», створеної представниками німецької націоналістичної школи, що для того часу (20—30-ті роки) мало позитивне значення.

Новий етап у вивчені пам'яток черняхівського типу Верхнього Подністров'я і Західної Волині відкривають дослідження, які проводилися Львівським відділом археології Інституту археології АН УРСР, а пізніше — Інституту суспільних наук, створеного після возз'єднання західних областей з Українською РСР. Участь у розкопках брав і Львівський обласний історичний музей та інші обласні краєзнавчі музеї.

Випадкові знахідки і окремі дослідження змінилися планомірними систематичними розкопками та розвідками, які, зокрема, широко розгорнулися після Великої Вітчизняної війни. Особлива увага приділялася дослідженням поселень,

1940 р. М. Ю. Смішко провів розвідкові розкопки на поселенні Великих Вікниках Тернопільської області, де частково відкрив два наземні житла. Тут разом з матеріалами черняхівського типу виявлено ліпну пшеворську кераміку¹⁸. 1946 р. М. Ю. Смішко провів контрольні розкопки в Неслухові¹⁹. Виявлені матеріали підтвердили багатошаровість цієї пам'ятки та значні розміри поселення. Залишки трьох наземних споруд було відкрито ним на черняхівському поселенні поблизу с. Костянець Ровенської області 1947 р.²⁰ Тут виявлено і слов'янську кераміку другої половини I тисячоліття. Дослідник вважав, що це одне з найбільш пізніх поселень черняхівського типу.

Починаючи з п'ятдесятих років дослідження пам'яток другої четверті I тисячоліття у верхів'ях Дністра і Західного Бугу стають ще більш масштабними — на ряді поселень проведено багаторічні широкі розкопки.

1950 р. М. Ю. Смішко та О. О. Ратич відкрили одне двокамерне наземне житло з глиняною піччю поблизу с. Сухостав Тернопільської області*. Нами у 1954—1956 рр. на площі 1184 м² виявлено 9 заглиблених жител і 14 ям поблизу с. Черепина Львівської області²¹. 1954 і 1956—1957 рр. Г. І. Смирнова та К. К. Черниш здійснили розкопки відомого багатошарового поселення в Незвіську Івано-Франківської області. Вони відкрили одне заглиблене житло та дев'ять ям черняхівського типу²². Ліпна і гончарна кераміка та інші знахідки на цьому поселенні були виявлені 1953 р. М. Ю. Смішком.

*¹⁸ М. Ю. Смішко. Селище доби полів поховань у Вікниках Великих.— Археологія, т. I, К., 1947, стор. 111—121.

*¹⁹ М. Ю. Смішко. Звіт про дослідження селища періоду «полів поховань» в Неслухові в 1946 р.— АП, т. I, К., 1949, стор. 189—203.

*²⁰ М. Ю. Смішко. Дослідження пам'яток культури полів поховань у західних областях УРСР в 1947 р.— АП, т. III, К., 1952, стор. 365—378.

* За матеріалами Інституту суспільних наук АН УРСР.

*²¹ В. Д. Баран. Поселения первых столетий нашей эры біля с. Черепин. К., 1961, стор. 20 і наст. (У згаданій роботі неправильно визначено два житла, які трактуються як наземні. Насправді це залишки глиняної обмазки — перекриття двох непівземлянок).

*²² Г. И. Смирнова. Поселение у с. Незвиско в первые века новой эры.— МИА, № 116. М., 1964, стор. 202—206.

1955 р., у зв'язку з дослідженням площі, де випадково трапилося багате поховання липицької культури²³, нами було відкрито два заглиблі житла і дві ями черняхівського типу на поселенні в с. Чижикові Львівської області. Ще два напівземлянкові житла простежені в стінках силосних траншей.

Значні за своїми масштабами археологічні дослідження проведені нами на черняхівському поселенні Ріпнів II Львівської області на Західному Бузі²⁴. Недалеко від нього, між селами Ріпнів, Ракобути, а також поблизу с. Купче відкрито ще три синхронні поселення, які разом з неслухівським селищем становлять певну групу пам'яток, розташованих на незначній віддалі одної.

На поселенні Ріпнів II 1957—1961 рр. на площі 6027 m^2 виявлено 28 житлових заглиблених споруд, 35 господарських ям, гончарну піч та ряд вогнищ. Дві заглиблені споруди черняхівського типу відкриті нами частково 1961 р. у контрольному шурфі, закладеному на поселенні Ріпнів III. У Ракобутах 1958—1960 рр. відкрито шість таких споруд, три з яких, зважаючи на їх розміри, могли використовуватись як житла, три інші становили господарські ями. Одне напівземлянкове житло розкопав тут І. І. Ляпушкін²⁵.

Цікаву групу поселень черняхівського типу відкрито нами на р. Гнилій Липі — лівій притоці Дністра, в зоні будівництва Бурштинської ДРЕС Галицького району Івано-Франківської області. Вони також розташовані на незначній віддалі одне від одного поблизу сіл Бовшова (два поселення), Дем'янова (два), Коростович (одне). Три з цих поселень розміщені на незначних підвищеннях в заплаві ріки.

На поселенні Бовшів II 1962—1964 рр. розкрито площу 2700 m^2 . Виявлено 8 заглиблених жител, 47 господарських ям і 19 вогнищ, розміщених за межами споруд. Чотири напівземлянкові житла і яма господарського призначення зафіковані 1968 р. на поселенні Дем'янів II²⁶.

Поряд з вивченням поселень черняхівського типу в цей період певні роботи ведуться і по дослідженю могильників. Окремі поховання з тілоспаленням і тілопокладенням було виявлено в Ромоші Львівської області, Колоколині Івано-Франківської області, Чистилові поблизу Тернополя*.

Найбільш широко на верхньому Дністрі розкопаний могильник в с. Острівці Городенківського району Тернопільської області, де 1968 р. провадив дослідження М. Ю. Смішко²⁷. Матеріали цього могильника для вивчення поховального ритуалу населення черняхівської культури Верхнього Подністров'я мають виняткове значення. Тут вперше на загальній території обстежено порівняно значну групу поховань. Крім того, в процесі польових досліджень зроблено кваліфіковані детальні спостереження і проведено належну фіксацію виявлених матеріалів — тобто усе те, чого бракує для характеристики багатьох інших могильних комплексів цього району.

У післявоєнні роки Інститутом археології АН УРСР та Інститутом археології АН СРСР здійснено широкі дослідження пам'яток черня-

²³ М. Ю. Смішко. Богатое погребение начала нашей эры в Львовской области.—СА, № 1. М., 1957, стор. 238—243.

²⁴ В. Д. Баран. Памятники черняховской культуры бассейна Западного Буга.—МИА, № 116. М., 1964, стор. 213—250.

²⁵ В. Д. Баран. Памятники черняховской культуры..., стор. 250—252. Одну споруду на цьому поселенні відкрив 1958 р. І. І. Ляпушкін.

²⁶ В. Д. Баран. Поселения черняховского типа поблизу с. Дем'янів у Верхньому Подністров'ї.—Археология, № 1. К., 1971, стор. 103—113; його ж. Деякі підсумки дослідження поселень черняхівського типу у верхів'ях Дністра і Західного Буга.—Слов'яно-русські старожитності. К., 1969, стор. 35—45.

* За матеріалами Інституту суспільних наук АН УРСР (розкопки В. Ауліха) та Тернопільського краєзнавчого музею (розкопки І. Герети та П. Харитонова).

²⁷ М. Ю. Смішко. Исследование черняховского могильника в Верхнем Поднестровье.—Археологические открытия 1968 г. М., 1969, стор. 313.

хівської культури в Подніпров'ї та Середньому Дністрі, в Молдавії²⁸. Вивчення проблеми слов'янського етногенезу, соціально-економічних процесів, що підготували виникнення слов'янських державних утворень, та висвітлення ранньої історії слов'ян в цілому, яке після війни опинилося в центрі уваги радянської археології, не могло обйтися без всебічного розгляду пам'яток першої половини I тисячоліття н. е., в тому числі й черняхівської культури. Остання територіально й хронологічно пов'язана з найважливішими історичними подіями, першої половини I тисячоліття н. е. на території Східної і Центральної Європи.

Польові роботи велися у двох напрямках: виявлення нових пунктів з матеріалами черняхівської культури шляхом розвідок та стаціонарні дослідження поселень і могильників.

В Подніпров'ї великі роботи в цьому плані проведені Є. В. Махно (Ягнятин, Жуківці, Максимівка, Кантемирівка, Компаніїці, Успенка), А. Т. Сміленко (Микільське, Волоське, Башмачка, Леськи), Е. О. Симоновичем (Ломовате, Журівка, Грушівка, Синицівка — Сабатинівка, Кам'янка, Гаврилівка, Черняхів, радгосп Піридніпровський та ін.). На Поділлі і Середньому Дністрі нові матеріали здобуто М. О. Тихановою (Лука-Брублівецька), І. С. Винокуром (Бакота, Устя, Поріччя), значну кількість пам'яток виявив Б. О. Тимощук. На території Молдавії розкопки пам'яток другої чверті I тисячоліття проводили Г. Б. Федоров та Е. А. Рікман (Лопатна, Бедешти, Малаешти, Петрикани, Далакеу та ін.).

Зараз, за даними Є. В. Махно, на території України і Молдавії нараховується до 2500 пунктів, на яких виявлено матеріали черняхівського типу. Близько 160 з них було розкопано²⁹. Називаючи ці цифри, які свідчать про великий розмах роботи щодо вивчення пам'яток першої половини I тисячоліття н. е., слід відзначити, що деяка їх частина на Лівобережжі Дніпра, Волині і в Причорномор'ї може належати до інших культурних груп, синхронних черняхівській культурі. За підйомним матеріалом ці пам'ятки важко виділити.

Велику і потрібну роботу провела Є. В. Махно щодо картографування пам'яток черняхівської культури на території Української РСР, створивши 1960 р. карту, в яку ввійшло більше тисячі пунктів³⁰. Зараз це найбільш повна карта, проте і вона уже вимагає поповнення новими матеріалами, виявленими в останні роки.

В результаті широких розкопок багатьох поселень і могильників черняхівської культури, проведених, зокрема, протягом останніх двадцяти років, нагромаджений величезний матеріал, який набагато перевищує попередні дані не тільки за своїм обсягом, а й за якістю наукового опрацювання та вмістом наукової інформації. Він дає можливість по-новому поставити ряд питань, пов'язаних з характеристикою культури в цілому та її локальних особливостей.

Здобуті матеріали в межах СРСР доповнюються даними нових досліджень пам'яток черняхівського типу на території Румунії і південно-східних областей Польської Народної Республіки, проведених Р. Вульпе, Б. Мітреа, М. Константіну, Г. Діакону, С. Буратинським, Л. Гаевським та іншими дослідниками³¹.

²⁸ Матеріали опубліковані в основному в збірниках МІА, № 82. М., 1960; № 116. М., 1964; № 139. М., 1967 під редакцією Б. О. Рибакова та Е. О. Симоновича; Г. Б. Федоров. Население Прутско-Днестровского междуречья.—МІА, № 89. М., 1960; Є. А. Рікман. Памятник эпохи великого переселения народов. Кишинев, 1967.

²⁹ Є. В. Махно. Об основных задачах картографирования черняховской культуры в связи с выделением локальных вариантов.—КСИА АН ССР, вып. 121. М., 1970. стор. 60—61.

³⁰ Є. В. Махно. Памятники черняховской культуры на территории УССР.—МІА, № 82. М., 1960, стор. 9—83.

³¹ R. Vulpe. Izvoare, Bucuresti, 1957; M. Konstantinu. Sapăturile de la Straulești.—Maicanesti.—Cercetari archeologice in București, t. II. București, 1965,

Надзвичайно важливими для розуміння черняхівської культури є відкриття на території України синхронних їй пам'яток типу Дитинич — Трішина (М. Ю. Смішко, Ю. В. Кухаренко), поселення провінціально-римського типу із скляною майстернею в с. Комарові на Середньому Дністрі (М. Ю. Смішко) ³², а також більш пізніх (VI—VII ст.) слов'янських старожитностей, які заповнюють хронологічний розрив між пізньоримськими і ранньосередньовічними культурами на території Східної і Центральної Європи. Ряд питань, і зокрема питання про походження черняхівської культури, не могли б бути поставлені без досліджень пам'яток зарубинецької культури в Подніпров'ї і на Волині (П. М. Третьяков, Ю. В. Кухаренко, Е. В. Максимов), липицької в Подністров'ї (М. Ю. Смішко, В. Д. Баран, В. М. Цигилік) та пшеворської (М. Ю. Смішко), які здійснюються в післявоєнний час в широких масштабах ³³.

Одночасно з нагромадженням матеріалів першої половини I тисячоліття н. е. в нашій країні проведено значну роботу щодо їх публікації, чому особливо сприяло видання Інститутом археології АН СРСР разом з Інститутом археології АН УРСР збірників МІА під редакцією Б. О. Рибакова і Е. О. Симоновича та П. М. Третьякова. Монографічні опрацювання пам'яток першої половини I тисячоліття н. е. певних регіонів або окремих пам'яток здійснені П. М. Третьяковим, Г. Ф. Федоровим, М. Ю. Смішком, І. С. Винокуром, Е. А. Рікманом і автором цих рядків ³⁴. Питанням економіки і соціальної організації населення черняхівської культури присвячено монографії В. І. Довженка, В. В. Кропоткіна та інші ³⁵. Важливе значення для датування пам'яток першої половини I тисячоліття н. е. має робота О. К. Амброза, в якій дано розробку хронології фібул ³⁶. Якщо до цього додати праці, присвячені спектроаналітичним дослідженням металів і археомагнітному датуванню

стор. 141—189; G. Diaconu. Problema ale culturii Sintana Cerniachov pe teritoriul RPR in lumina cercetarilor din necropola de la Tîrgsor.—Studii si cercetari de istorie vechie, anul XII—2, 1961, стор. 273—289; X. Moroianu. Новий облик дакийської культури в Римскую эпоху.—Dacia, т. V. Bucureşti, 1961; B. Mitrea. Sapaturile de la Sat. Nou.—MCA, т. VI. Bucureşti, 1959, та ін.; S. Wigatynski. Wyniki badań wykopaliskowych na terenie gminy Igłomia w pow. Miechowskim w latach 1948—1949.—Sprawozdania PAU, т. L. Kraków, 1950; його ж. Tymczasowe sprawozdania z prac ratowniczo-badawczych na terenie Nowej Huty w latach 1950—1952.—ZOW, 1953, z. 3; L. Gajewski. Sprawozdanie z badań terenowych w Igłomi za rok 1956.—Sprawozdania archeologiczne, т. V, 1959, стор. 43, табл. II, 7—8.

³² М. Ю. Смішко, І. К. Свешніков. Могильник III—IV ст. н. е. у с. Дитиничі Ровенської області.—МДАПВ, вип. 3. К., 1961, стор. 89—113; Ю. В. Кухаренко. Волинская группа полей погребений и проблема так называемой готско-гепидской культуры.—КСИА АН ССР, вип. 121. М., 1970, стор. 57—58.

³³ МІА, № 70. М.—Л., 1959; № 160. М.—Л., 1969; П. Н. Третьяков. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.—Л., 1966; Ю. В. Кухаренко. Зарубинецкая культура.—САИ, вип. ДІ—19. М., 1964; Е. В. Максимов. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. К., 1972; М. Ю. Смішко. Східнослов'янські племена на території західноукраїнських земель у першій половині I тис. н. е.—Торжество історичної справедливості. Львів, 1968, стор. 14—27.

³⁴ МІА, № 70. М.—Л., 1959; № 82. М., 1960; № 116. М., 1964; № 139. М., 1967; № 160. М.—Л., 1969; П. Н. Третьяков. Восточнославянские племена. М., 1953; його ж. Финно-угры, балты и славяне.; Г. Б. Федоров. Население Прутско-Днестровского междуречья...; М. Ю. Смішко. Карпатські кургани першої половини I тис. н. е. К., 1960; І. С. Винокур. Старожитності Східної Волині першої половини I тис. н. е.—Праці комплексної експедиції Чернівецького держуніверситету, т. VII, серія археологічна, вип. 1. Чернівці, 1960; Э. А. Рикман. Памятник эпохи великого переселения народов. Кишинев, 1967; В. Д. Баран. Поселения первых столетий нашей эры біля с. Черепин. К., 1961.

³⁵ В. В. Кропотkin. Клады римских монет на территории СССР.—САИ, вип. Г—4. М., 1961; його ж. Экономические связи Восточной Европы в I тыс. н. э. М., 1967; його ж. Римские импортные изделия в Восточной Европе (І в. до н. э.—V в. н. э).—САИ, вип. ДІ—27. М., 1970.

³⁶ А. К. Амброз. Фибулы Европейской части СССР.—САИ, вип. ДІ—30. М., 1966.

пам'яток першої половини I тисячоліття н. е. на території Європейської частини СРСР і здійснені лабораторією Інституту археології АН СРСР³⁷, то можна зробити висновок, що в післявоєнні роки ведеться велика цілеспрямована робота по підготовці джерел, необхідних для теоретичних узагальнень. Координується вона Інститутом археології АН СРСР під керівництвом Б. О. Рибакова, з ініціативи якого проведені і дві наради, присвячені питанням дослідження черняхівської культури (Київ, 1957; Львів, 1967)³⁸.

Таким чином, черняхівська культура вивчається уже понад 70 років. Протягом цього часу піднято багато питань, що стосуються території поширення культури, хронології, характеру поселень і могильників, житлового будівництва і похованального ритуалу, вивчення кераміки та інших категорій знахідок, економіки і соціальної організації та етнічної належності її носіїв, зв'язку з іншими — синхронними, більш ранніми і пізніми культурами тощо.

Проте чіткої і повної характеристики пам'яток черняхівського типу до останнього часу ми не маємо *. У вступі до збірника «Проблемы черняховской культуры», присвяченого матеріалам наради по вивченню її пам'яток, що вийшов 1970 р., говориться: «Немає повної ясності у визначенні самої черняхівської культури як археологічного цілого, погано виявлено локальні варіанти культури, недостатньо чітко аргументовано хронологічні рубежі як окремих комплексів, так і культури в цілому». І це цілком справедливо. До недавнього часу не було розкрито і саму сутність пам'яток черняхівського типу, що особливо яскраво проявилося у запереченні наявності заглиблених жител на поселеннях другої чверті I тисячоліття у межиріччі Дніпра і Дністра та ліпного посуду, який нібито був витіснений гончарною керамікою. Виходячи в основному з пам'яток, розкопаних в довоєнні роки, навіть ряд радянських археологів уявляли собі, а деякі ще й зараз уявляють усі поселення черняхівського часу однотипними, з наземними житлами і сірогончарною керамікою³⁹. Однак ці погляди спростовуються новими матеріалами.

Останні дослідження показали, що пам'ятки черняхівської культури не являють собою такої однозначної групи, позбавленої будь-яких відмінностей. Ця видимість єдності матеріальної культури населення лісостепової частини Південно-Східної Європи у другій чверті I тисячоліття н. е. створюється за рахунок не стільки внутрішніх, як зовнішніх факторів, зумовлених впливами провінціально-римської культури, характерними для всієї північної периферії Римської імперії.

Зараз у межиріччі Дністра і Дніпра, а також на території Румунії і Південно-Східної Польщі відкрито поселення черняхівського типу з виключно заглибленими житлами. Тут, крім гончарної кераміки, що у другій чверті I тисячоліття н. е. для великої частини Європи є власне ознакою епохи, виявлено у значній кількості і своєрідний ліпний посуд, вивчення якого кидає нове світло на характер черняхівської культури в цілому і дає можливість по-новому підійти до розв'язання питання про її етнічну належність.

³⁷ Г. А. Вознесенская. Обработка железа у племен черняховской культуры.—КСИА АН СССР, вып. 121. М., 1970, стор. 34—38; Е. Н. Черных, Т. Б. Барцева. Спектроаналитические исследования цветного металла черняховской культуры.—КСИА АН СССР, вып. 121. М., 1970, стор. 95—103; С. П. Бурлацкая, Т. Б. Нечаева, Г. П. Петров. Археомагнитное датирование керамических изделий.—Доклады и сообщения археологов СССР. М., 1966, стор. 252.

³⁸ Л. А. Голубева. Совещание, посвященное проблемам черняховской культуры и ее роли в ранней истории славян.—СА. М., 1957, № 5, стор. 274—277; Проблемы изучения черняховской культуры.—КСИА АН СССР, вып. 121. М., 1970.

* 1971 р. Е. О. Симонович захистив докторську дисертацію, присвячену пам'яткам черняхівської культури Подніпров'я. Дів. Автореферат: Э. А. Симонович. Племена Поднепровья в первой половине I тыс. н. э. М., 1971.

³⁹ М. И. Артамонов. Вопросы расселения восточных славян и советская археология.—Проблемы всеобщей истории. Л., 1967, стор. 47.

Найбільш істотні розходження у поглядах дослідників, як і раніше, виявились у питанні історичної інтерпретації черняхівської культури, зокрема визначення її етнічної належності та пов'язаних з цим питань хронологій й території поширення.

До 50-х років у радянській історіографії домінуючою залишалася слов'янська концепція Хвойки. Підтримана О. О. Спіциним і розвинута в дослідженнях Б. О. Рибакова, П. М. Третьякова, М. І. Артамонова та М. Ю. Смішка, вона була беззастережно сприйнята Є. В. Махно, А. Т. Сміленко, Е. О. Симоновичем та іншими археологами іувійшла в такі узагальнюючі праці, як «Нариси стародавньої історії Української РСР» і «Очерки истории СССР»⁴⁰. Якийсь час слов'янськими вважалися не тільки усі пам'ятки черняхівської і зарубинецької культур, а й липицької на верхньому Дністрі. окрім дослідники, крім липицьких пам'яток, до черняхівської культури відносили карпатські кургани, синхронні їй пам'ятки всієї Південної Польщі і Сілезії, а також Словаччини.

Таке розширене трактування черняхівської культури в середині 60-х років породило нову концепцію про її багатоетнічність⁴¹. П. М. Третьяков, обґрунтуючи згадану концепцію, пише, що черняхівські старожитності охоплювали «весь простір України», за винятком її північних лісних областей, поширювались в Польшу, Словаччину, Угорщину, Румунію. Вони, на його думку, не могли «...належати якісь одній етнічній групі, а об'єднували багатоетнічне населення східної й північної периферії римських володінь»⁴².

Детальне вивчення археологічного матеріалу пам'яток першої половини I тисячоліття н. е. півдня Східної Європи показало, що вони піддаються як територіальному, так і хронологічному членуванню. В межах згаданої території виділяються певні етнографічні області, матеріальна культура яких має специфічні риси.

Львівські археологи довели, що липицькі пам'ятки і карпатські кургани треба розглядати як окремі культури⁴³. Липицька культура не тільки відрізняється від пам'яток черняхівського типу за характером матеріалу, а й належить до більш раннього періоду. В окрему етнокультурну групу виділяються пам'ятки типу Дитинич — Трішина на Волині, які визначають до певної міри характер всієї волинської групи полів поховань⁴⁴. А. Т. Сміленко слушно виділила з черняхівської культури синхронні їй пам'ятки Нижнього Подніпров'я⁴⁵. Немає сумніву, що пам'ятки другої чверті I тисячоліття н. е. Південно-Західної Польщі і

⁴⁰ А. А. Спицын. Поля погребальных урн.— СА, X. М., 1948, стор. 69; Б. А. Рыбаков. Ремесло Древней Руси. М., 1948, стор. 43 і наст.; його ж. Анты и Киевская Русь.— ВДИ, № 1. М., 1939; П. Н. Третьяков. Восточнославянские племена. М., 1943, стор. 158—172; М. И. Артамонов. К вопросу об этногенезе в советской археологии.— КСИИМК, вып. 39. М., 1949, стор. 14—16; М. Ю. Смішко. Доба полів поховань в західних областях УРСР.— Археология, т. II. К., 1948, стор. 98—130; Є. В. Махно. Пам'ятки культури полів поховань черняхівського типу.— Археология, т. IV. К., 1950, стор. 56—57; Е. А. Симонович. Про культуру полів поховань на Поділлі (у зв'язку з розкопками в Луцьк-Бровлевецькій).— Археология, т. V. К., 1951, стор. 105—115; Нариси стародавньої історії УРСР. К., 1957, стор. 322—355; Очерки истории СССР, т. II. М., 1958, стор. 63—82.

⁴¹ П. Н. Третьяков. Некоторые итоги изучения восточнославянских древностей.— КСИА АН СССР, вып. 118. М., 1969, стор. 23—24; його ж. У истоках древнерусской народности. Л., 1970, стор. 43—52.

⁴² П. Н. Третьяков. Некоторые итоги изучения восточнославянских древностей, стор. 23—24.

⁴³ М. Ю. Смішко. Східнослов'янські племена на території західноукраїнських земель..., стор. 17—18; його ж. Карпатські кургани першої половини I тис. н. е. К., 1960.

⁴⁴ М. Ю. Смішко, І. К. Свешніков. Могильник III—IV ст. н. е. у с. Дитиничі..., стор. 89—113; Ю. В. Кухаренко. Волинская группа полей погребений..., стор. 57—58.

⁴⁵ А. Т. Сміленко. Південна межа черняхівської культури на Дніпрі (за матеріалами розкопок останніх років).— Археология, т. XI. К., 1957, стор. 3—137.

Словаччини, крім того, що вони синхронні черняхівській культурі і на-
сичені такими елементами провінціально-римської культури, як «сіра»
гончарна кераміка та металеві вироби, характерні для всієї північної
периферії Римської імперії, не мають з нею нічого спільного⁴⁶.

Виділення згаданих областей з території поширення черняхівської
культури не знімає питання про її поліетнічність. При сучасному стані
досліджень немає даних для заперечення наявності в черняхівському ма-
сиві, поряд із слов'янськими, елементів культури скіфо-сарматських і
фракійських племен. Але їх вдається локалізувати в певних територіаль-
них межах Дніпровського Лівобережжя і межиріччя Нижнього Дністра
і Дунаю⁴⁷, що звужує коло компонентів на основній території форму-
вання черняхівської культури у межиріччі Дніпра, Дністра і Верхньої
Вісли.

Виявлення на Волині групи пам'яток типу Дитинич — Тріщина, по-
в'язаних з германськими племенами гото-гепідів, підрівало концепцію
готської належності черняхівської культури. Їх цілковита відмінність від
пам'яток черняхівського типу, незважаючи на синхронність обох культур,
простежувана, зокрема, у ліпній кераміці і якоюсь мірою у поховально-
му ритуалі та житловому будівництві, свідчить про те, що це дві різні
етнокультурні групи⁴⁸. Готи принесли на Волинь своєрідну культуру і
лише просуваючись далі на південь, у Північне Причорномор'я, вступили
в контакт з черняхівськими племенами, що створило ситуацію, за якої
відбувалося взаємопроникнення елементів обох культур, зокрема в ра-
йонах їх стику. Це засвідчено матеріалами таких могильників, як Жу-
рівка, Компанійці, Касонове, Рижівка та інші, розташованих, в основному,
у межиріччі Дніпра і Південного Бугу. Таким чином, «готській тео-
рії», яка завжди ставилася під сумнів майже всіма археологами, що
безпосередньо займались дослідженням черняхівських пам'яток, завдано
непоправного удару. Штучність цієї концепції останнім часом грунтовно
доведена М. Ю. Смішком⁴⁹.

Крім того, у світлі досліджень останніх років стало ясно, що кіль-
кість пам'яток черняхівської культури (понад 2 тис.), територія їх по-
ширення, що тягнеться від Північного Дніця до Верхньої Вісли, і час
виникнення ніякою мірою не відповідають тим історичним даним про
готів, які наводять Йордан та інші античні автори.

Зараз уже відомо, що готи були не творцями, а споживачами куль-
турних надбань населення Східної Європи. Тому викликає здивування
позиція І. Вернера, який ще й сьогодні ставить знак рівності між чер-
няхівською культурою і готами⁵⁰, хоч пам'ятки останніх уже чітко ви-
значенні археологами.

Вони своєрідні, аналогічні старожитностям Нижнього Повіслення
і становлять на нашій території невеличку групу, відому під назвою ти-
пу Дитинич — Тріщина. На основі археологічних даних останнім часом
критика «готської теорії» зайняла належне місце і на сторінках історич-

⁴⁶ W. Chmielewski, K. Jazdewski, J. Kostrzewski. Pradzieje Polski. Wrocław, Warszawa, Kraków, 1965, стор. 272—292; M. Schmidlová. Römerzeitliche Siedlungskeramik in der Südslowakei.—SA, XVII—2. Bratislava, 1969, стор. 403—491; V. Budinsky-Křička. Sídlo z doby římské a začiatkov stáhovania narodov v Prešove.—SA, XI-1, 1963, стор. 5—15; T. Kolník. Popelnicové pohrebsisko z mladší doby římské a počiatku doby stáhovania narodov v Očkove pri Pest'anoch.—SA, W-2, 1956, стор. 233—300.

⁴⁷ Т. Б. Федоров. Население Прутско-Днестровского междуречья, стор. 152—172.

⁴⁸ М. Ю. Смішко. Східно-слов'янські племена на території західно-українських земель..., стор. 24—25; В. Д. Баран. Етнокультурні процеси у межиріччі Дніпра і Вісли в I половині I тис. н. е. у світлі археологічних досліджень.—УІЖ, № 10. К., 1970, стор. 44—52.

⁴⁹ М. Ю. Смішко. Відносно концепції про германську належність культури по-
лів поховань..., стор. 50—55.

⁵⁰ И. Вернер. К происхождению и распространению антов и склавенов.—СА,
№ 4. М., 1972, стор. 102—114.

них праць⁵¹. З другого боку, членування пам'яток другої чверті I тисячоліття н. е., що раніше зараховувались дослідниками до черняхівської культури, та виділення областей, де домінуючими в цій культурі були неслов'янські (скіфо-сарматські і фракійські) елементи, дало можливість окреслити той район, в межах якого археологічні пошуки слов'ян могли бути найбільш перспективними. Ним виявилась територія у межиріччі Дніпра — Дністра і Верхньої Вісли.

Дослідженнями, проведеними нами в 50—60-х роках у Верхньому Подністров'ї і верхів'ях Західного Бугу, виявлено групу поселень черняхівського типу з заглибленими житлами і ліпним посудом, які типологічно можна пов'язати із слов'янськими пам'ятками VI—VII ст.⁵² Okremi аналогічні поселення були досліджені Е. О. Симоновичем і А. Т. Сміленко в Подніпров'ї⁵³. Успішному виділенню їх серед інших черняхівських старожитностей, з одного боку, сприяло широке вивчення ранньослов'янських пам'яток VI—VII ст. і, з другого, з'ясування ролі зв'язків, які склались у населення культури полів поховань з причорноморськими та придунайськими римськими провінціями, без чого специфіка цих пам'яток була б незрозумілою.

Матеріали, відомі тепер з пам'яток другої і третьої чверті I тисячоліття н. е. у Верхньому Подністров'ї і Західній Волині, є надійною основою для проведення їх порівняльного вивчення та визначення місця серед інших синхронних, а також більш ранніх і більш пізніх старожитностей лісостепової частини Східної Європи. На підставі здобутих даних можливе з'ясування етнокультурних процесів та створення історичної характеристики населення, що було носієм цих пам'яток.

В. Д. БАРАН

Памятники черняховского типа на территории Западной Волыни и Верхнего Поднестровья (История изучения)

Резюме

Многолетние исследования памятников черняховского типа показали, что в разных регионах их распространения они имеют определенные черты. На территории Верхнего Поднестровья и Западной Волыни нами выделена группа памятников черняховского типа с углубленными жилищами и характерной лепной керамикой, которые типологически связываются со славянскими древностями VI—VII вв. Их изучение подтвердило участие славян в формировании черняховской культуры.

⁵¹ H. Łowmiański. Początki Polski, t. II. Warszawa, 1964, стор. 223—228.

⁵² В. Д. Баран. Раннеславянские памятники на Западном Буге.—СА, XIII-2, 1965, стор. 363—370; його ж. Некоторые итоги изучения раннеславянских древностей Верхнего Поднестровья и Западной Волыни.—AR, XX-5. Praha, 1968, стор. 283—288; його ж. О сопоставлении культур римского и раннесредневекового времени на территории Северного Прикарпатья и Юго-Западной Волыни.—I. Międzynarodowy kongres archeologii i słowiańskiej, t. II. Warszawa, 1969, стор. 238—248; його ж. Деякі підсумки дослідження поселень черняхівського типу у Верхів'ях Дністра і Західного Бугу.—Слов'яноруські старожитності. К., 1969, стор. 35—45; його ж. Етнокультурні процеси у межиріччі Дніпра і Вісли в першій половині I тис. н. е. у світлі археологічних досліджень.—УІЖ, № 10. К., 1970, стор. 44—52.

⁵³ Э. А. Симонович. Об единстве и различиях памятников черняховской культуры.—СА, XXIX—XXX. М., 1959, стор. 86; його ж. Работы на черняховских памятниках в Приднепровье.—КСИА АН СССР, вып. 94. М., 1963, стор. 80—82; його ж. Племена Поднепровья в первой половине I тысячелетия н. э. стор. 12—17.

Т. Б. БАРЦЕВА

Про металургійні сплави на території Північного
Причорномор'я
в кінці I тисячоліття до н. е. та в перших
століттях н. е.

У зв'язку з вивченням процесу обробки кольорових металів черняхівського часу вказувалося, що одним з цих районів було Північне Причорномор'я¹. Зокрема, привертають увагу типи сплавів, що застосовувались тут в кінці I тисячоліття до н. е. та в перші століття н. е. Нечисленний дослідженій матеріал дає підставу поки що лише для попередніх висновків.

При статистичній обробці результатів спектрального аналізу^{*} було виділено шість металургійних рецептів, яким на території Північного Причорномор'я у перших століттях н. е. надавалось вирішального значення. До них належать такі: латунь (сплави міді з цинком), де $Zn > 1\%$, $Sn < 0,3\%$; складні багатокомпонентні сплави 1) $Cu + Zn + Sn + (Pb)$, де $Zn > 1\%$, $Sn > 0,3\%$, $Zn > Sn$, 2) $Cu + Sn + Zn + (Pb)$, де $Sn > 1\%$, $Zn > 1\%$, $Sn > Zn$; олов'яністі бронзи (сплави міді з оловом), де $Sn > 0,3\%$, $Zn < < 1\%$; «чиста» мідь, без легуючих домішок; білонові сплави (срібла з міддю).

Спектральному аналізу було піддано колекції з міст Північного Причорномор'я (Ольвії, Неаполя Скіфського, Пантікапея, Танаїса), сарматських пам'яток з території Нижнього Дніпра (Новопилипівки, Усть-Кам'янки, Калантаєва, Богодара), Молдавії (Бокани та Олонешти), Криму (матеріали з Фронтового, Заморського, Завітного).

Досліджена невелика колекція з пам'ятки скіфського (могильник Фронтове на території Східного Криму) та пізньоскіфського часу з сарматськими рисами (Золота Балка на Нижньому Дніпрі; рис. 1). Аналітичні дані, пов'язані з характером застосовуваних сплавів, наведено на рис. 2.

Для скіфських виробів Криму² основним металургійним рецептом є олов'янista або олов'янisto-свинцевista бронза. З цього сплаву виготовлені зброя, різноманітні прикраси. Відомий він у степах Східної Європи ще з періоду бронзи³ і залишається провідним також у скіфський час. Матеріали цього часу з Правобережжя України, які були в нашому розпорядженні (могильник та поселення в Грищенцях), комплекс стріл з кургану «Козел», дані, наведені Б. А. Шрамком⁴, а також знахідки з території Північного Кавказу дають підставу стверджувати, що основним металургійним рецептом у скіфів були олов'яністі бронзи.

Значно більшу різноманітність показує аналіз сарматських матеріалів з території Нижнього Дніпра, Молдавії, Криму. Для порівнянь були використані дані дослідження з сарматських пам'яток Поволжя та Південного Уралу.

У сарматів наявні всі шість виділених типів сплавів. Цікаво зіставити розподіл їх за територіальним принципом. Сарматські племена, які прийшли на територію України з задонських та поволжко-уральсь-

¹ Т. Б. Барцева, Е. Н. Черныx. О спектроаналитических исследованиях цветного металла черняховской культуры.—СА, № 2. М., 1968.

* Аналізи проведені в кабінеті спектрального аналізу ІА АН СРСР.

² В. Н. Корпусова. Скифский грунтовый могильник на Боспоре.—Тезисы докладов и сообщений по вопросам скифо-сарматской археологии. М., 1967.

³ Е. Н. Черныx. История древнейшей металлургии Восточной Европы. М., 1966.

⁴ Б. А. Шрамко. Хозяйство лесостепных племен Восточной Европы в скифскую эпоху (докторская диссертация). К., 1965.

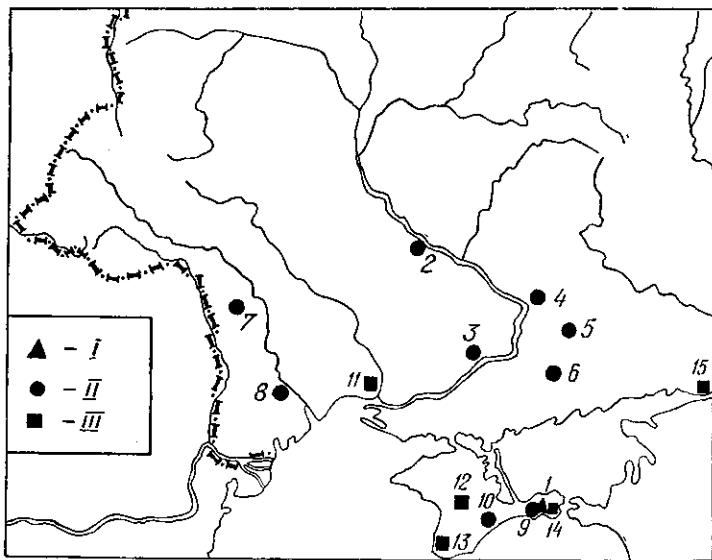

Рис. 1. Схема розміщення пам'яток, метал яких досліджувався Умовні позначення.

I — скіфські пам'ятки; II — сарматські пам'ятки; III — міста Північного Причорномор'я: 1 — Фронтове; 2 — Каланчаєве; 3 — Золота Балка; 4 — Усть-Кам'янка; 5 — Богодар; 6 — Новопилипівка; 7 — Олонешти; 8 — Бокани; 9 — Заморське, Фронтове; 10 — Завітне; 11 — Ольвія; 12 — Неаполь Скіфський; 13 — Херсонес; 14 — Пантікапей; 15 — Танаїс.

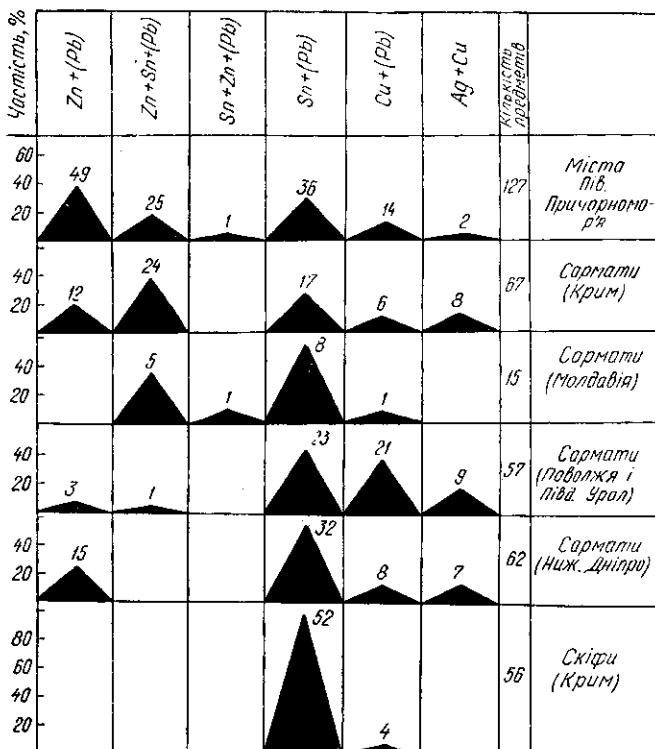

Рис. 2. Порівняльні характеристики сплавів міді для культур і пам'яток з території Північного Причорномор'я ру- бежу перших століть н. е.

ких степів, замінюють на значній території скіфську культуру⁵. Однак вплив останньої, як і раніше, залишається значним. Особливо наочно це спостерігається на Нижньому Дніпрі, де продовжує панувати олов'янistий тип сплаву (зокрема, на Золотій Балці).

Східні групи сарматів принесли на територію України разом з традиційними типами речей і традиційні металургійні рецепти, поширені на їх землях. Це ті ж самі олов'янistі бронзи, сплави «чиста мідь» та білони. Однак два останні посідають більш скромне місце порівняно з основними типами речей, які виготовлені з олов'янistого сплаву: дзер-

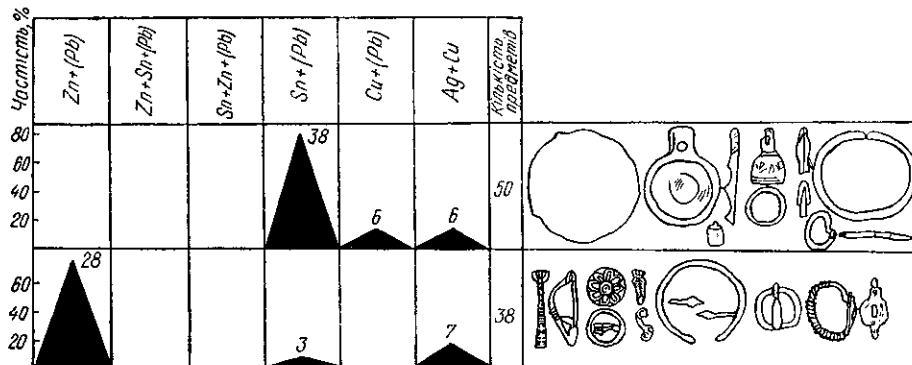

Рис. 3. Порівняльні характеристики сплавів міді з пам'яток сарматів.

кал, дзвіночків, частини пряжок, браслетів, підвісок, наконечників стріл, частини фібул (рис. 3).

Іншим основним типом сплаву в сарматських пам'ятках на території Нижнього Дніпра була латунь. Вироби з неї типологічно несхожі з сарматським інвентарем. Це в основному фібули причорноморських форм, складна пряжка рамчастої конструкції, браслети з фігурним навершям кінців (див. рис. 3). Появу нового типу предметів (фібул), а також пов'язаного з ними нового сплаву можна пояснити впливом міст Північного Причорномор'я, де латуням належало провідне місце. Процентне співвідношення між ними і олов'янistими бронзами (24% латуні до 51% бронз) дає підставу вважати олов'янistі сплави основним металургійним рецептом в сарматських пам'ятках Нижнього Дніпра.

Якщо матеріали з Подніпров'я за своїми хімічними характеристиками найближче стоять до східних сарматських пам'яток, то молдавські та кримські вже істотно відрізняються від них. Для сарматських пам'яток Молдавії⁶ великого значення набуває появі нового металургійного рецепту — складного багатокомпонентного цинкового сплаву — $Cu + Zn + Sn + (Pb)$, де $Zn > Sn$. Тут є речі (фібули, обоймочки), центром виробництва яких були римські провінції. Наявність чужих сарматам типів виробів з нового сплаву слід пов'язувати з провінціально-римським впливом. А характерні для них форми (дзеркала, дзвіночки, невеликі колечка з кінцями, що перехрещуються) виготовлено з традиційного металу — олов'янistих бронз.

Окремо слід сказати про імпортний посуд з кургану поблизу с. Олонешти. Це також олов'янista бронза, але рецепт її походить з італійських центрів.

⁵ М. И. Вязьмина. Сарматские погребения у с. Ново-Филипповка.— Вопросы скифо-сарматской археологии. М., 1954; ії ж. Могильник рубежу нашої ери біля с. Золота Балка.— АП, т. Х. К., 1961; Е. В. Махно. Розкопки пам'яток епохи бронзи та сарматського часу в с. Усть-Кам'янці.— АП, т. IX. К., 1960; Е. Ф. Покровська, Г. Т. Копаненко. Могильник біля с. Калантасово.— Археология, т. XII. К., 1961.

⁶ А. И. Мелюкова. Сарматское погребение из кургана с. Олонешты.— СА, № 1. М., 1962; Г. Б. Федоров. К вопросу о сарматской культуре в Молдавии.— Известия Молдавского филиала АН СССР, № 4 (31). Кишинев, 1956.

У кримських пам'ятках II—IV ст. н. е.⁷ особливо яскраво виступає зв'язок населення з античними містами Північного Причорномор'я (див. рис. 2 та 4). Фактор історичних зв'язків та контактів, взаємопливив і проникнення окремих груп населення в чуже середовище дуже відбивається на стародавньому ремеслі. Саме цим можна пояснити варіації у металі таких пам'яток, як Фронтове та Заморське. Щоб зрозуміти своєрідність їх, розбираємо водночас кольоровий метал колекцій міст (рис. 5). Група досліджуваних речей дещо одноманітна (це в основному прикраси), але досить показова.

Серед металевих виробів міст та кримських пам'яток є чимало речей, виготовлених з складного багатокомпонентного цинкового сплаву. До цієї групи входять матеріали з римських провінцій: фібули броші типу Августа, шарнірні, двоціткові. Центри їх виробництва — Паннонія — Рейн, межиріччя Дунаю — Тиси. Датуються вони другою половиною I—IV ст. н. е.⁸ Рецепт складного цинкового сплаву був одним з провідних у римських провінціях. Разом з речами він проникає на території, де знайдено дані вироби. Однак основними металургійними рецептами в містах Північного Причорномор'я та кримських пам'ятках III—IV ст. н. е. залишались латуні й олов'янисті бронзи.

У Північному Причорномор'ї виробляється новий тип фібул, так званих причорноморських видів: з початку I ст. н. е. — лучкові, підв'язні, а пізніше, в другій половині століття, — з кнопкою або завитком на кінці суцільного приймача, дуже профільовані фібули з намистиною на голівці та гачком для тятиви або без нього⁹.

Майже всі такі місцеві зразки виготовлені з латуні і лише незначна їх частина (тільки 4 фібули з 50) — з складного багатокомпонентного цинкового сплаву, 6 — з олов'янистих бронз та сплаву «чиста мідь». Ймовірно, що майстри-ювеліри північнопричорноморських міст не лише виробили новий тип прикрас, а й створили свій місцевий металургійний рецепт — латунь, яка, можливо, виникла під впливом складного багатокомпонентного рецепту і стала на території Північного Причорномор'я з перших століть н. е. основним сплавом. З латуней виготовлені всі фібули причорноморських типів, частина пряжок, персні з щитком, намистини. Ряд предметів, типологічно пов'язаних з сарматськими формами, продовжує виготовлятися з олов'янистих бронз, зокрема наконечники стріл, деякі пряжки та браслети латенського виду, голки, чашки терезів, колечка з кінцями, що перехрещуються, дзвіночки, дзеркала. Незначна кількість речей вироблялась з «чистої міді», що не відіграла будь-якого істотного значення в Північному Причорномор'ї у перших століттях н. е.

Основні результати вивчення металургійних рецептів на території Північного Причорномор'я на рубежі та в перших століттях н. е. такі:

1. Використовувані металургійні сплави, яких налічувалось шість, здебільшого складались з кількох компонентів, що було необхідно для уdosконалення предметів, зокрема їх міцності, пружності, для збереження кольору сплаву і збільшення антикорозійності.

2. Застосування сплавів різноманітних типів пов'язане з металургійними традиціями населення, а також з можливістю одержання сировини для легування міді або навіть привозу самих сплавів.

3. Металообробка на території Північного Причорномор'я в ранньому залізному віці розвивалась за умов панування олов'янистих та олов'янисто-свинцевих бронз, відомих ще з кінця II тисячоліття до н. е. в Східній Європі. У скіфський час ці бронзи є основним металургійним рецептом.

⁷ В. Н. Корпусова. Памятники скифо-сарматского времени у с. Фронтовое.—Археологические исследования на Украине 1965—1966 гг., вып. 1. К., 1967.

⁸ А. К. Амброз. Фібули юга Європейської часті ССР.—САІ, вып. Д1-30. М., 1966.

⁹ Там же.

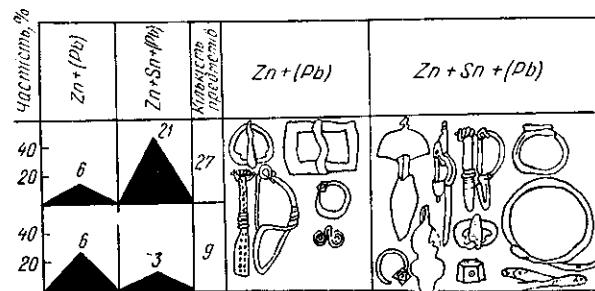
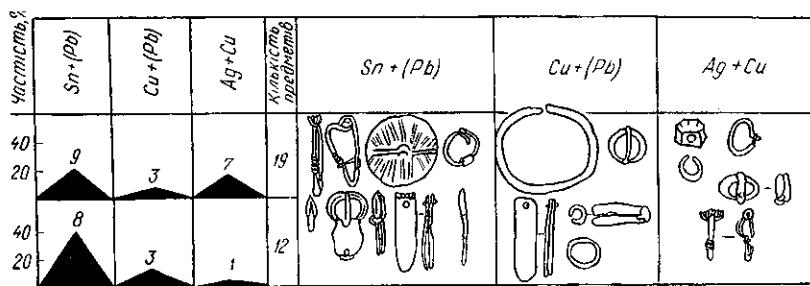

Рис. 4. Порівняльні характеристики металу пам'яток Криму II—IV ст. н. е.

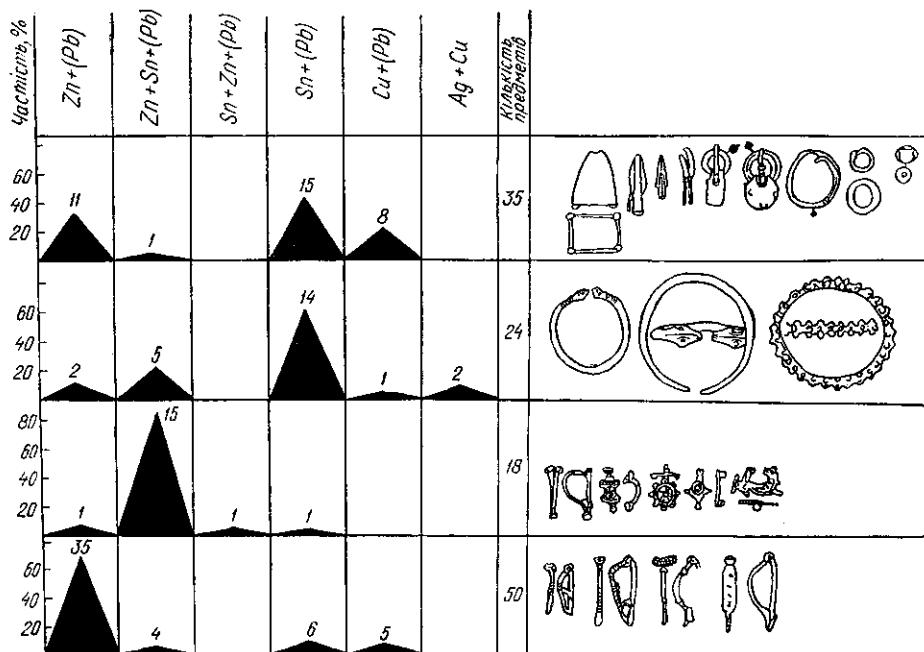

Рис. 5. Порівняльні характеристики сплавів міді з колекцій міст Північного Причорномор'я.

Провідними залишаються вони і в сарматських пам'ятках України, але проникають сюди разом з сарматами зі східних областей Поволжя та Південного Уралу.

4. За ранньоантичного часу на існуючу традицію накладається нова деталь, а саме поява мідно-цинкових сплавів — латуней.

5. Латуні та олов'яністі бронзи — це основні металургійні рецепти для більшості груп населення Північного Причорномор'я в перших сторіччях н. е.

6. Поява складних мідно-цинково-олов'яністіх сплавів на території Північного Причорномор'я зумовлена впливом римських провінцій, які тяжіли до карпато-балканських і центрально-європейських гірничометалургійних центрів.

7. Дальша доля причорноморського металообробного осередку тісно пов'язана з металообробкою черняхівського часу.

8. Щодо визначення родовищ сировини, то розв'язання цього питання ускладнюється різними обставинами (жвава торгівля, остаточне відокремлення ремесла від землеробства, наявність численних комплексних лігатур).

Нові дослідження дадуть можливість поглибити зроблені висновки.

Т. Б. БАРЦЕВА

**О металургических сплавах на территории
Северного Причерноморья
в конце I тысячелетия до н. э. и в первых веках н. э.**

Резюме

В статье рассматриваются типы сплавов, характерных для северопричерноморских памятников. Путем спектрального анализа и статистической обработки полученных материалов выделены шесть основных металургических рецептов: латунь, два сложных многокомпонентных сплава, оловянные бронзы, «чистая медь» и биллоновые сплавы. В результате исследования коллекций металлических изделий автор приходит к выводу, что ведущая роль на территории Северного Причерноморья принадлежала оловянным бронзам, а позднее (в первых столетиях н. э.) к этому традиционному сплаву присоединяется также латунь. Появление сложных металургических рецептов обусловлено провинциально-римским влиянием. Дальнейшая судьба причерноморского центра тесно связана с металлообработкой черняховского времени.

Л. В. ВАКУЛЕНКО, З. В. ЯНУШЕВИЧ

**Землеробство на Прикарпатті
в першій половині I тисячоліття н. е.**

Вивчення культури Карпатських курганів, племена якої населяли територію Прикарпаття в першій половині I тисячоліття н. е., довгий час обмежувалось дослідженням поховань пам'яток, що звужувало джерелознавчу базу. Відсутність матеріалів з поселень культури дала можливість утвердитись думці про скотарський характер господарства її носіїв. Землеробству відводилась другорядна роль, вважалося, що воно мало допоміжний характер, а «під посів хліба використовувались лише невеликі присадибні ділянки»¹. Єдиною підставою для такого висновку став характер передгірського рельєфу, який інтерпретувався як неспри-

¹ М. Ю. Смішко. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н. е. К., 1960, стор. 136.

ятливий для розвитку землеробського господарства, з чим не можна беззастережно погодитись.

Племена культури Карпатських курганів займали територію Українського Прикарпаття, яке тягнеться широкою смugoю між Карпатами і Подільською височиною. Ця територія характеризується розчленованим пологоovalistim рельєфом, м'яких форм. Верховини вододільних височин сплющені або овалисті, нечітко виділяються на загальному фоні, а схили порівняно пологі². Внаслідок значного поширення м'яких контурів і порівняно невеликої різниці висот, що не перевищує 80—100 м, територія Підгір'я має відносно добру прохідність у різних напрямках, забезпечує зв'язок з сусіднimi горами на півдні і горбистою рівниною на півночі.

Для Прикарпаття характерна досить густа мережа річок. Долини рік широкі, плоскі, з добре вираженими терасами. Серед ґрунтів переважають дерново-середньопідзолисті. На низьких річкових долинах сформувалися дерново-лучні і лучно-чорноземні ґрунти³.

Сучасний клімат Підгір'я є помірно-континентальний, для нього типова не дуже холодна зима (середня температура січня —5°C) і тепле літо (середня температура липня +18°C) з середньою річною кількістю опадів 700—800 мм⁴. Лісовий покрив зараз займає близько 25% території⁵. Це переважно широколисті ліси середньоєвропейського типу з невеликою домішкою хвойних. Температурний режим і вологість дають можливість вирощувати тут найрізноманітніші культури, тому Прикарпаття здавна освоювалось людиною.

Оскільки, на думку спеціалістів, природні умови України за останні 2,5 тисячі років істотно не змінилися⁶, наведена вище фізико-географічна характеристика Прикарпаття може служити для відтворення умов господарської діяльності прикарпатських племен в першій половині I тисячоліття н. е.

Таким чином, і клімат, і характер підгірського карпатського рельєфа з м'якими формами, і ґрунти не ставали перешкодами для землеробства. Територію Прикарпаття землеробські племена населяли з давніх-давен. Тут відома значна кількість поселень землеробської трипільської культури (поблизу сіл Глибоке, Годинівка, Глинниця, Рогатка, Черепківці, Драченці та інших Чернівецької області⁷; Корнич, Хом'яківка⁸, Грушів Івано-Франківської області). Деякі з них розташовані на одній площі з поселеннями культури Карпатських курганів.

Землеробство було основною галуззю господарства Прикарпаття і в другій половині I тисячоліття н. е. Ми маємо на увазі ранньослов'янські поселення VI—VII ст., які виявлено на Прикарпатті у Волосові, Кам'янці, Глибокій, Молинці та ін.

Таким чином, і в часи, що передували культурі Карпатських курганів, і в наступний період природні умови Прикарпаття були сприятливими для розвитку рільництва.

² М. М. Рибін. Фізико-географічний нарис Буковинського підгір'я.— Вісті Чернівецького відділу географічного товариства Союзу РСР, вип. I. Чернівці, 1958, стор. 29.

³ М. М. Коїнов. Физико-географическое районирование Приднестровья, Прикарпатья и северо-восточных склонов Карпат в границах Дрогобычской и Станиславской областей.— Труды научного совещания по природно-географическому районированию УССР. К., 1961, стор. 185.

⁴ Н. Н. Рыбин. О типологии ландшафтов равнин и предгорий Ивано-Франковской области.— Тезисы докладов XX научной сессии, секция географических наук. Черновцы, 1964, стор. 6.

⁵ М. М. Коїнов. Физико-географическое районирование..., стор. 185.

⁶ И. Е. Бучинский. Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем. К., 1963, стор. 285.

⁷ Б. О. Тимошук. Північна Буковина — земля слов'янська. Ужгород, 1969, стор. 151—152.

⁸ Археологічні пам'ятки Української РСР. К., 1966, стор. 138—139 та розвідки автора.

Дослідження поселень культури Карпатських курганів, зокрема чотирирічні роботи на Глибоцькому селищі, дали можливість розглянути питання господарської діяльності стародавнього населення в першій половині I тисячоліття н. е. на більш широкому матеріалі.

Поселення культури Карпатських курганів переважно розташовані в широких пологих долинах річок з добре вираженими терасами (Глибоке, Черепківці, Кут, Михайлівка, Кам'янка, Марківці, Волосів, Дебеславці та ін.), на найзручніших для первісного землеробства низинних ґрунтах. Характерно, що поселення, розташовані в місцевостях з більш розчленованим рельєфом (Трач, Ганів, Пилипи, Грушів), також займають рівні площини, тим часом як могильники нерідко містяться на підвищеннях. Поблизу селищ були значні площини трав'янистих схилів і лук, придатних для випасу худоби.

Великі розміри поселень, довготривалість життя на них, стаціонарні житла, великі могильники свідчать про осілий характер прикарпатського населення.

Отже, спостереження за топографією поселень культури Карпатських курганів дають можливість припускати, що їх мешканцями було землеробсько-скотарське населення. Матеріали археологічних розкопок дали можливість конкретизувати це загальне припущення. Одержано дані про асортимент вирощуваних культур, хлібообробальні знаряддя, засоби обробки, зберігання сільськогосподарських продуктів, склад домашнього стада тощо.

Носії культури Карпатських курганів мали звичай домішувати в глиняну обмазку стін жител та в тісто глиняних виробів полову хлібних злаків, що характерно для землеробських племен ще за доби неоліту⁹. Рослинні інградієнти (полова) надавали керамічним виробам міцність та пластичність. Насіння, що потрапляло разом з полововою, здебільшого шупле, неповноцінне, тобто те, що відвіялось з найбільш легкою фракцією при віянні зерна. Повноцінні зерна могли потрапити в керамічне тісто випадково або спеціально домішувались в ритуальних цілях. Останнє зафіксовано, наприклад, ще у трипільських землеробів, які домішували зерна пшениці в тісто культових глиняних статуеток¹⁰.

З матеріалів Глибоцького поселення було відібрано 29 фрагментів кераміки і шматків обмазки з відбитками зерен і полови. Один керамічний уламок походить з кургану, синхронного поселенню Глибоцького могильника. Виявлено відбитки таких зерен сільськогосподарських культур як пшениця, ячмінь, овес, просо, жито, а також бур'яни з родини злаків.

1. Пшениця представлена двома видами: полба справжня або спельта (рис. 1, 1—8) і полба-двозернянка (рис. 1, 9—12).

Найчисленнішими і найчіткішими є відбитки колосків спельти. Вони мають характерні морфологічні відзнаки — наявність прирослого членика з внутрішнього боку колоска. Полби спельта і двозернянка мають щільно затиснуті в плівку зернівки і ламкий колос, що при дозріванні розпадається на окремі колоски. Обидві рослини витривалі, невибагливі до ґрунтів. Збирають полбу, обламуючи колоски, які складаються в спеціальні кошики¹¹. Мабуть, таким самим способом збирали врожай полб і в давнину. Вважається, що вони йшли для приготування каш, проте не виключено, що їх мололи і на борошно¹².

Полба-двозернянка є найдавнішою з пшениць. Вона була поширена

⁹ З. В. Янушевич, В. И. Маркевич. Археологические находки культурных злаков на первобытных поселениях Прутско-Днестровского междуречья.— В кн.: Интродукция культурных растений. Кишинев, 1970, стор. 88.

¹⁰ С. Н. Бибиков. Поселение Лука-Врублевецкая.— МИА, № 38. 1953, стор. 238 і далі.

¹¹ П. М. Жуковский. Культурные растения и их сородичи. Л., 1964; П. И. Вавилов. Пять континентов. М., 1962.

¹² Пшеница, БСЭ, т. 35. М., 1955, стор. 372.

в стародавньому світі, в Єгипті, Греції, Римі та інших місцях. Спельту донедавна вважали ендемом Центральної Європи (на території сучасних країн НДР і ФРН). В останній час шляхом штучного скрещування двозернянки з егілонсами вдалося відтворити спельту і, таким чином, довести, що вона виникла в Передній Азії, оскільки лише там міститься ареал поширення дикої двозернянки та егілонса. Полби спельта і двозерняка археологічно зафіковані на близькій до нашої території Прутсько-Дністровського межиріччя на поселеннях Буго-Дністровської неолітичної культури (V тисячоліття до н. е.), раннього і середнього Трипілля, епохи бронзи¹³. Сюди вони, мабуть, потрапили з Передньої Азії

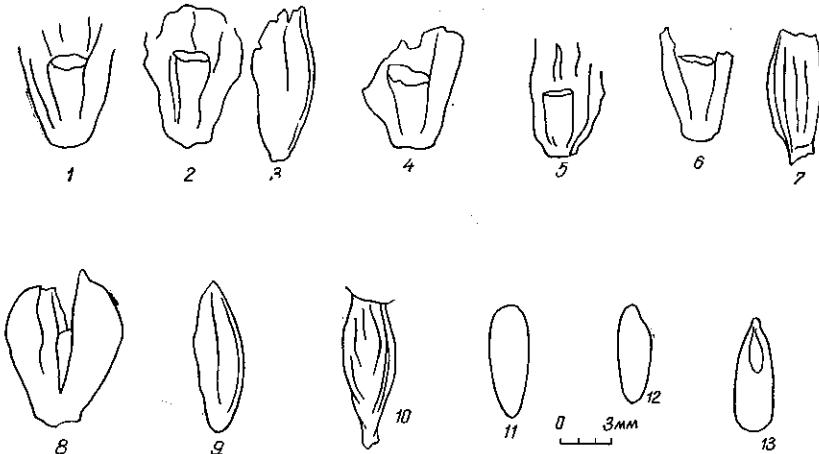

Рис. 1. Моделі відбитків злаків (збільшено):
1—8 — відбитки колосків спельти; 9—12 — зернівки і колоски полби-двозернянки; 13 — зернівка жита.

через Балкани. Відбитки зерен полби-двозернянки були знайдені на зарубинецькій кераміці¹⁴. Плівчасті пшениці культивували і в давній Русі^{15—16}.

У наш час полба-двозернянка вирощується в невеликій кількості в окремих районах Європи. Цікаво, що одним з таких районів є Прикарпаття, тобто територія поширення культури Карпатських курганів¹⁷.

На одному з уламків корчаги, що походить з житла Глибоцького поселення, виявлено відбиток зернівки голозерної пшениці. За розмірами і формою її слід віднести до виду карликових пшениць. Вирощування карликової пшениці, витривалої скороспілої культури, археологічно зафіковано на близькій до нашої території Середнього та Нижнього Півдністров'я з часів раннього Трипілля¹⁸ та ранньоскіфського періоду¹⁹. Проте знахідка лише одного чітко визначеного відбитка не дає можливості беззастережно стверджувати, що карликова пшениця вирощувалась у племен культури Карпатських курганів як самостійна культура, хоч це найбільш вірогідно. Вона могла бути і домішкою в посівах полб.

¹³ З. В. Янушевич, В. М. Маркевич. Археологические находки культурных злаков на первобытных поселениях. Прутско-Днестровского междуречья, стор. 88—89.

¹⁴ С. П. Пачкова, З. В. Янушевич. Землеробство племен зарубинецької культури.— В кн.: Слов'яно-руські старожитності. К., 1969, стор. 10.

^{15—16} М. М. Якубчинер. О составе зерновых культур из Старой Ладоги.— КСИИМК, вып. 57. М., 1955, стор. 137; В. И. Довженок. Землеробство Древней Руси. К., 1961, стор. 133.

¹⁷ Ф. Х. Бахтеев. Вопросы эволюции, биогеографии, генетики и селекции. М.—Л., 1960; Полба, БСЭ, т. 33, М., 1955, стор. 502.

¹⁸ З. В. Янушевич, В. И. Маркевич. Археологические находки культурных злаков ..., стор. 105.

¹⁹ О. Д. Ганіна. Поселення скіфського часу в с. Іване Пусте.— Археологія, т. XIX. К., 1965, стор. 111.

У всякому разі, на Прикарпатті в першій половині I тисячоліття н. е. плівчасті види пшениць переважали над голозерними. Подібна картина спостерігається на первісних пам'ятках сусідньої Молдавії, де полби переважали протягом довгого часу²⁰.

2. Серед зразків виявлений один відбиток зернівки жита (рис. 1, 13), яке могло бути супутником полб. Проте не можна виключати і самостійного культивування жита на Прикарпатті в першій половині I тисячоліття н. е.

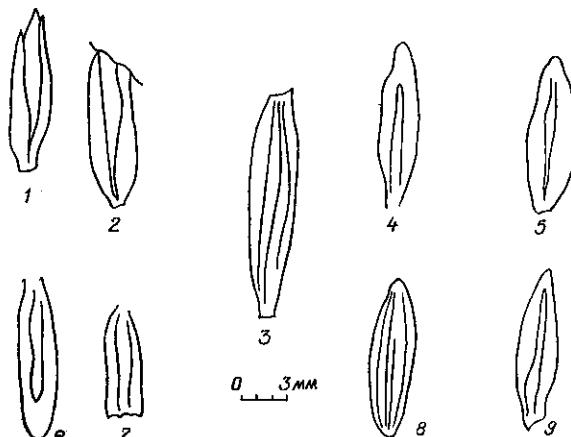

Рис. 2. Моделі відбитків вівса (1—9) (збільшено).

Якоюсь мірою посереднім свідченням вирощування мешканцями Глибоцького поселення карликової пшениці і жита є знайдені тут жорна. Вважається, що зерно полб головним чином товклося в ступах на крупу, а жорна застосовувалися для виготовлення борошна, на що більше придатні голозерні пшениці та жита.

3. На шматках обмазки стін жителі знайдено велику кількість відбитків вівса (рис. 2, 1—9). Наприклад, фрагмент обмазки з житла 22 насичений відбитками зернівок вівса, серед яких трапляються лише поодинокі зернівки ячменю. На деяких з них чітко видно основу зернівок: вона пряма, без характерних для вівсюга підківок. Крім того, наявні сліди листків, стебел і колоскових плівок вівса.

Отже, при виготовленні обмазки в тісто додавалися залишки від обмолоту вівса. Останнє незаперечно доводить, що племена культури Карпатських курганів вирощували овес в чистій культурі. Цей факт є надзвичайно важливим, оскільки поширенна думка про пізню появу вівса як самостійної культури на території СРСР.

Найдавнішими пунктами знахідок вівса в СРСР вважалися Стара Ладога (VII—IX ст. н. е.)²¹ та городища Латвії (V та X—XIII ст. н. е.)²². Відомі ще з пізньотрипільських поселень відбитки зернівок вівса завжди містяться серед численних відбитків колосків і плівок двоверніянки та spelть. Це примушує гадати, що тут маємо справу з вівсом не як з вирощуваною культурою, а як з засмічувачем і супутником плівчастих пшениць²³. В такій самій ситуації знайдено відбитки вівса на поселен-

²⁰ Z. Janouchevitch, V. Markevitch. *Espèces de plantes cultivees des stations primitives au sud-ouest de l'UPSS, congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques* (Belgrad, 1971). Moscow, 1971.

²¹ М. М. Якубчинер. О составе зерновых культур из Старой Ладоги ..., стор. 22.

²² А. И. Мордвинкин. К истории культуры овса в СССР.—Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. М., 1960, стор. 316; И. А. Фляксбергер. Зерновые хлеба в V—X—XIII ст. н. э. на территории Латвийской ССР. Рига, 1941.

²³ З. В. Янушевич, В. И. Маркевич. Археологические находки культурных злаков ..., стор. 102.

нях черняхівської культури Молдавії²⁴. Даних про вирощування вівса не виявлено і при вивченні землеробства племен зарубинецької культури²⁵.

Взагалі, за своїм походженням овес є спеціалізованим засмічува-чесноком стародавніх культур Передньої Азії і Європи — полби, пшениці, ячменю²⁶. Виявлено, що в самостійну культуру овес виділився на півночі, де він як більш витривалий перемагав основну рослину і займав її місце²⁷. Вважається, що овес ставав культурою в різних місцях самостійно і незалежно²⁸.

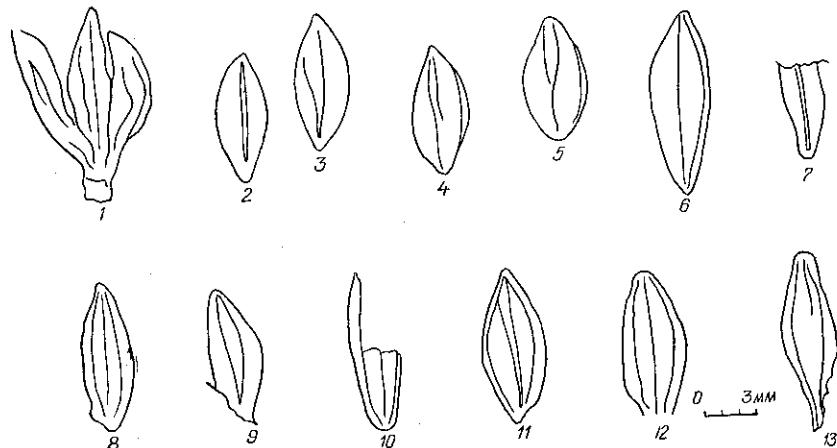

Рис. 3. Моделі відбитків ячменю (збільшено):
1—7 — голозергий ячмінь; 8—13 — плівчастий ячмінь.

Оскільки в природних умовах Прикарпаття овес не міг виділитися в самостійну культуру, то залишається припустити, що його було принесено сюди з північніших територій.

Знахідки на Глибоцькому поселенні є найбільш ранніми (II—V ст. н. е.) достовірно зафікованими свідченнями про вирощування на території СРСР вівса як самостійної культури.

4. На кераміці та в тісті обмазки простежено відбитки ячменю двох різновидів — голозерного (рис. 3, 1—7) і плівчастого (рис. 3, 8—13). Серед відбитків плівчастого ячменю є дві асиметричні зернівки. Як відомо, асиметричну будову мають бокові зернятка в колоску багаторядного ячменю. Таким чином, племена культури Карпатських курганів вирощували як голозергий ячмінь, так і плівчастий багаторядний. Часті знахідки відбитків ячменю свідчать про поширеність цієї культури на Прикарпатті в першій половині I тисячоліття н. е.

Ячмінь і полба є найбільш стародавніми культурними злаками. Вважається, що вперше ячмінь як культурна рослина з'явився в Передній Азії²⁹. В стародавньому Єгипті його широко використовували для виготовлення хліба і приготування хмільних напоїв³⁰.

²⁴ Э. А. Рикман, З. В. Янушевич. Земледелие у племен черняховской культуры.— В кн.: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. Кишинев, 1966.

²⁵ С. И. Пачкова, З. В. Янушевич. Землеробство племен зарубинецкой культуры, стор. 11.

²⁶ П. М. Жуковский. Культурные растения и их сородичи.

²⁷ Н. И. Вавилов. Центры происхождения культурных растений.— В кн.: Труды по прикладной ботанике и селекции, т. XVI, № 2. Л., 1926, стор. 90.

²⁸ А. И. Мордвинкина. К истории культуры овса в СССР, стор. 313.

²⁹ Н. И. Вавилов. Ботанико-географические основы селекции.— В кн.: Теоретические основы селекции, т. I. М.—Л., 1936.

³⁰ Ф. Х. Бахтеев. К истории культуры ячменя в СССР.— В кн.: Материалы по истории земледелия СССР. М., 1965, стор. 207—208.

На території СРСР ячмінь зафіковано в археологічних матеріалах ще в епоху неоліту і бронзи³¹. На суміжних територіях Молдавії і Середнього Подністров'я ячмінь вирощували за часів культури Боян, Гумельниця і раннього Трипілля³². Ячмінь культивували племена черняхівської культури³³, він був однією з головних і найпоширеніших культур в епоху Київської Русі³⁴. Відсутність плівок робила голозерний ячмінь особливо придатним для виготовлення круп і помолу на борошно.

5. Не менш поширеним в посівах племен культури Карпатських курганів було просо, відбитки зернівок якого часто зустрічаються на кераміці та в обмазці з Глибоцького поселення, а деякі фрагменти густо насищенні ними. Проте насіння його дещо дрібніше, ніж у звичайного проса, а декілька обпалених зернівок, які збереглися всередині керамічного тіста, не мають блиску, характерного для зернівок звичайного проса. За всіма ознаками це італійське просо — чумиза (рис. 4, 1—9).

На території СРСР відбитки проса у великій кількості починають траплятися на поселеннях післятрипільського часу³⁵. Як найпоширеніша злакова культура просо зафіковане у зарубинецьких племен³⁶ та на поселеннях черняхівської культури³⁷. Проте це інший вид — просо звичайне. Щодо проса італійського (чумизи), яке культивували племена культури Карпатських курганів, то його інші археологічні знахідки на території СРСР нам невідомі. Проте в історичних джерелах міститься загадка про вирощування чумизи. Так, Геродот повідомляв про її вирощування в понтійських провінціях. Трабон писав про велике поширення чумизи у народів, які населяли причорноморські землі³⁸. Археологічно зафіковане велике поширення італійського проса на території Центральної Європи (Італія, Швейцарія, сучасні НДР і ФРН) в епохи неоліту, бронзи і в римський час³⁹.

Чумиза — продовольча культура, яка використовується для виготовлення борошна і круп, а також як корм для худоби⁴⁰. В наш час чумиза пошиrena в Іспанії, Італії і в країнах Балканського півострова. В СРСР її вирощують в Закавказзі, Середній Азії, Молдавії та на Україні.

Серед відбитків в матеріалах Глибоцького поселення виявлено зернівки злакових бур'янів: курячого проса (рис. 4, 11) та щетинника, або мишію (рис. 4, 10). Обидва бур'яни — звичайні супутники і засмічувачі

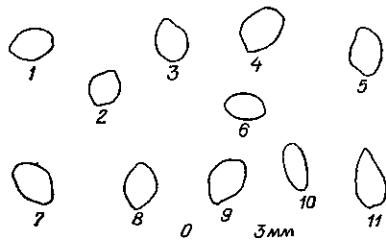

Рис. 4. Моделі відбитків проса (збільшено):

1—9 — зернівки проса (чумизи); 10 — зернівки мишію; 11 — зернівка курячого проса.

³¹ Ю. А. Краснов. К истории раннего земледелия в лесной полосе Европейской части СССР.—КСИА АН СССР, вып. 107. М., 1966, стор. 59—60.

³² С. Н. Бабиков. Поселение Лука-Брулевецкая и его значение для истории раннеземледельческих племен юга России.—СА, т. XI, 1949, стор. 144, 145; З. В. Янушевич, В. И. Маркевич. Археологические находки злаков..., стор. 98.

³³ Г. Б. Федоров. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н. э.—МИА, № 89. М., 1960, стор. 105.

³⁴ В. И. Довженок. Землеробство Древней Руси. К., 1961, стор. 134.

³⁵ З. В. Янушевич, В. И. Маркевич. Археологические находки культурных злаков..., стор. 10.

³⁶ С. П. Пачкова, З. В. Янушевич. Землеробство племен зарубинецкой культуры..., стор. 5—8.

³⁷ Э. А. Рикман. Черняховское селище Делакеу (Молдавия).—МИА, 139. М., 1967, стор. 189; Г. Б. Федоров. Население Прутско-Днестровского междуречья..., стор. 105, 251.

³⁸ Н. М. Жуковский. Культурные растения и их сородичи, стор. 150.

³⁹ Bertish K. F. Geschichte unserer Kulturpflanzen. Stuttgart, 1947, стор. 83—92.

⁴⁰ Чумиза, БСЭ, т. 47. М., 1955, стор. 479.

проса, проте нерідко супроводжують і засмічують ярові посіви інших злаків.

Крім того, в багатьох випадках знайдено численні відбитки полови, соломи, остюків, плівок, частин листків і стебел культурних злаків.

Спробуємо на наявних матеріалах охарактеризувати ступінь розвитку і техніку землеробства у племен культури Карпатських курганів.

Важливим джерелом для з'ясування цих питань є результати ботанічного аналізу відбитків зерен культурних рослин на кераміці. Він свідчить про те, що землеробство в Прикарпатті грунтувалося на вирощуванні злаків. Тут траплялися лише властиві для проса бур'яни.

Широкий набір вирощування культур — три види пшениці, ячмінь, просо, овес, можливо, жито — свідчить про землеробство орного типу. Ю. А. Краснов, вивчаючи стародавнє землеробство і звертаючись до етнографічних паралелей, довів, що широкий асортимент сільськогосподарських культур можливий лише при орному землеробстві і ніколи не супроводжує підсічне⁴¹.

На користь існування орного землеробства у племен культури Карпатських курганів можна навести ряд посередніх даних. Передусім розміщення селищ в низьких річкових долинах або на рівних підвищених плато, на землях, вільних від лісу.

Довготривалість поселень, їх великі розміри також свідчать на користь орного землеробства, яке передбачало постійну обробку одніх і тих самих земельних площ⁴². Натомість для населення, яке займалося підсічним землеробством, характерні маленькі, часто односімейні села, мешканці яких в разі потреби легко міняли місце проживання⁴³.

Племена культури Карпатських курганів мали розвинуте скотарство, що є необхідною умовою орного землеробства. Осіле життя не залишає сумнівів в приселищному характері скотарства. Склад стада з переважанням рогатої худби і коней свідчить про використання іх як тяглової сили в землеробстві. Невеликі житла з одним вогнищем характерні для індивідуальної сім'ї, що також притаманне господарству, яке базується на орному землеробстві. А для підсіки, навпаки, необхідною умовою є існування великої патріархальної сім'ї як «обов'язкового робочого апарату підсічного землеробства»^{44–45}.

Слід нагадати знахідки залізних серпів. Існує думка, що залізний серп як знаряддя збирання вроожаю з'являється у племен, що знають орне служне землеробство⁴⁶. Розвинутому орному землеробству відповідають і такі досконалі знаряддя помолу зерна, як ручні млини, що виявлені на Глибоцькому поселенні.

Деякі знайдені матеріали також пов'язані з сільськогосподарським виробництвом: уламок залізної мотички і залізні серпи з Глибоцького Поселення та Печенізького могильника; жорнові камені з Глибокої; зернотерка з Ганева; посудини-зерновики; ями для зберігання зерна тощо.

Мотичка належить до категорії знарядь ручного обробітку ґрунту.

⁴¹ Ю. А. Краснов. К истории раннего земледелия в лесной полосе Европейской части СССР.— СА, № 2, 1965, стор. 61.

⁴² В. И. Довженок. К истории земледелия у восточных славян в I тысячелетии н. э. и в эпоху Киевской Руси.— Материалы по истории земледелия СССР, т. I. М., 1952, стор. 117.

⁴³ В. П. Петров. Подсечное земледелие. К., 1968, стор. 11—17.

^{44–45} П. П. Третьяков. Подсечное земледелие в Восточной Европе.— Известия ГАИМК, т. XIV, вып. 7, 1932, стор. 4; В. И. Петров. Подсечное земледелие, стор. 17.

⁴⁶ Ю. А. Краснов. О возникновении пашенного земледелия в лесной полосе Восточной Европы.— СА, № 2, 1968, стор. 5.

При орному землеробстві вона існує як допоміжне землеробське знаряддя, її використовують для робіт на присадибних ділянках⁴⁷.

Залізний серп, що походить з кургану № 3 Печенізького могильника, належить до типу черенкових серпів. Очевидно, до такого самого серпа належав фрагмент, знайдений на Глибоцькому поселенні. Подіб-

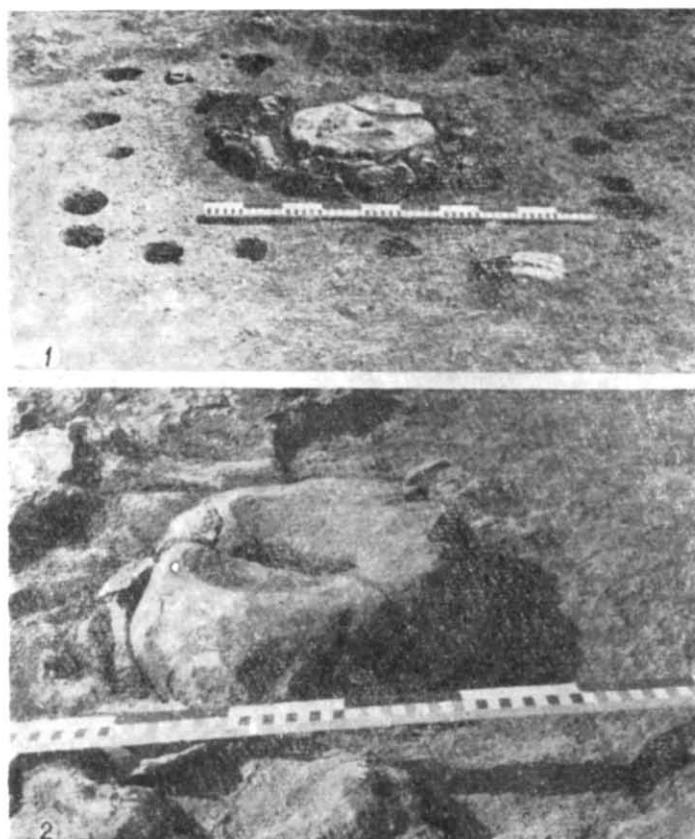

Рис. 5. Об'єкти з Глибокої:
1 — млинова споруда; 2 — верхній жорновий камінь.

ці серпи були поширеним хлібозбиральним знаряддям у землеробських племен цього⁴⁸ та наступних періодів⁴⁹.

Краще представлені знаряддя переробки і об'єкти зберігання сільськогосподарських продуктів.

На Глибоцькому поселенні знайдено цілі і фрагментовані жорнові камені та виявлено млинову споруду, а на поселенні поблизу с. Ганів знайдена зернотерка. Жорна є продуктивнішими, ніж зернотерки, знаряддями праці і відповідають більш розвинутій системі землеробства. Один з каменів з Глибокої — верхній, з отвором для дерев'яного рукої'я — є прямою аналогією античним жорнам⁵⁰ (рис. 5, 2).

⁴⁷ В. І. Довженок. Землеробство Древней Руси, стор. 95.

⁴⁸ Э. А. Рикман. Находки сельскохозяйственных орудий и зерен злаков на селищах черняховского типа.— КСИИМК, вып. 77. М., 1959, стор. 117, рис. 51, 3а.

⁴⁹ Ю. А. Краснов. Из истории железных серпов в лесной полосе Европейской части СССР.— КСИА АН СССР, вып. 107. М., 1966, стор. 17—28.

⁵⁰ В. Д. Блаватский. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. М., 1953, стор. 142, рис. 65.

Особливо цікавим об'єктом є млинова споруда (рис. 5, 1), що мала квадратну форму ($1,3 \times 1,3$ м), яка чітко окреслювалася ямками від стовпчиків. У центрі містилося нижнє жорно. На відстані 0,5 м від каменя була споружена яма діаметром 0,5 м. Жорна, мабуть, були встановлені на дерев'яному помості, слідами якого є ямки від стовпчиків. Яма могла служити для встановлення зерновика-корчаги, в яму засипалося борошно. Його уламки знайдено поблизу жорен.

Млинова споруда знаходилась в межах однокамерного наземного житла з вогнищем, що наводить на думку про її постійне функціонування протягом року. Напевно, в цьому самому приміщенні мешкав мірошник. Досліджена млинова споруда свідчить про існування у племені культури Карпатських курганів спеціалізованого млинарства. Млинові споруди дещо іншої конструкції виявлено на поселеннях черняхівської культури на Південному Бузі між селами Синицівкою⁵¹ і Сабатинівкою⁵², у селах Іванківці на Волині⁵³ та Будешти в Молдавії⁵⁴.

Середні розміри зернівок, відбиті на кераміці та обмазці з Глибочинського поселення культури Карпатських курганів

Вид рослини	Розміри зернівок, мм		Індекс (співвідношення довжини і ширини)
	довжина	ширина	
Пшениця двозернянка (<i>Triticum dicoccum</i> Schrank)	6,70	2,50	2,67
Пшениця карликова (<i>Triticum compactum</i> Hogt)	6,00	4,0	1,50
Жито (<i>Secale cereale</i> L.)	7,20	2,50	2,90
Овес (<i>Avena sativa</i> L.)	10,40	2,80	3,71
Ячмінь плівчастий (<i>Hordeum vulgare</i> L.)	10,00	3,40	2,93
Ячмінь голозерний (<i>Hordeum vulgare</i> L.)	7,00	3,10	2,25
Просо італійське (<i>Setaria italica</i> L.)	2,10	1,60	1,34

Ручні жорна, які трапляються в окремих господарствах, мабуть обслуговували кілька сусідніх сімей. На Прикарпатті в першій половині I тисячоліття н. е. майже вийшли з ужитку зернотерки, які були індивідуальним малопродуктивним знаряддям помолу.

Зерно і мука зберігалися у великих керамічних посудинах (зерновиках-корчагах), які виготовлялись на гончарному колі та від руки, а також в господарських ямах, виявлених як всередині жител, так і за їх межами.

Таким чином, матеріали, одержані під час дослідження Глибочинського поселення, дають можливість охарактеризувати господарство носіїв культури Карпатських курганів як землеробсько-скотарське.

Очевидно, в першій половині I тисячоліття н. е., як у попередні та наступні періоди, головним в системі господарства населення Прикарпаття було землеробство.

⁵¹ Е. О. Симонович. Млинове спорудження перших століть н. е. на Південному Бузі.—Археологія, т. VI. К., 1952, стор. 97—107.

⁵² И. С. Винокур. Опыт реконструкции мельничного сооружения III—IV вв. н. э.—СА, 1970, № 2, стор. 238—244, стор. 239, рис. 2.

⁵³ Э. А. Рикман. Жилища Будештского селища (о домостроительстве в черняховскую эпоху).—МИА, № 2. М., 1960, стор. 311.

Л. В. ВАКУЛЕНКО, З. В. ЯНУШЕВИЧ

**Земледелие на Прикарпатье
в первой половине I тысячелетия н. э.**

Резюме

В статье рассматриваются вопросы хозяйственной деятельности племен культуры Карпатских курганов, которые населяли территорию Прикарпатья в первой половине I тысячелетия н. э. На основании новых материалов, добытых при раскопках поселения, по-новому ставится вопрос о соотношении земледелия и скотоводства на Прикарпатье в первой половине I тысячелетия н. э.

До последнего времени в науке господствовало мнение о скотоводческо-земледельческом характере хозяйства племен культуры Карпатских курганов. Новейшие исследования поселений дали материал, подтверждающий ведущую роль земледелия у носителей данной культуры. Подтверждением этому служит обширный набор зерновых культур, характерный для пашенного земледелия (три вида пшеницы, овес, ячмень, просо, возможно рожь). Их отпечатки на керамике и отдельные обгоревшие зерна обнаружены в большом количестве.

Земледелие племен культуры Карпатских курганов фиксируется и расположением поселений возле удобных для обработки грунтов, находками землеобрабатывающих инструментов, жерновов, серпов и т. д.

Животноводство играло второстепенную роль в хозяйстве и подчинялось интересам земледелия.

ПУБЛІКАЦІЇ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

М. І. ГЛАДКИХ, І. Б. ЛЮРІН

Дослідження Довгинецького палеолітичного місцевеннаходження 1971 р. на Житомирщині

На південно-східному схилі Овруцько-Словечанської лесової височини, розташованої на півночі правобережного Українського Полісся, відомі палеолітичні знахідки в околицях сіл Клинці, Довгиничі, Збранки.

Довгинецьке пізньопалеолітичне місцевеннаходження розташоване на північно-західній околиці с. Довгиничі Овруцького району Житомирської області в урочищі Старі Могилки. Відкрите воно І. Ф. Левицьким 1921 р. і обстежувалось ним в 1924 та 1928 рр. Дослідник провів 1929 р. розвідувальні розкопки, а роком пізніше — стаціонарні¹. На жаль, матеріали останніх розкопок у більшості випадків втрачені під час Великої Вітчизняної війни².

Стратиграфічне положення культурного шару Довгиничів вивчав В. І. Крокос 1930 р.³ Відома також інтерпретація розрізу, запропонована В. І. Громовим за описом В. І. Крокоса та І. Ф. Левицького⁴. Faunu пам'ятки досліджував І. Г. Підоллічко⁵.

Поновлення розкопок зумовлене тим, що площа місцевеннаходження їх руйнується навколошніми ярами, причому в безпосередній близькості від останнього розкопу І. Ф. Левицького.

Щоб встановити характер культурного шару, стратиграфічні умови його залягання та межі поширення, було заглиблено частину площи розкопу І. Ф. Левицького та закладено три зачистки. Підставу для цього дало повідомлення місцевого жителя, який працював разом з І. Ф. Левицьким 1930 р. За його словами, роботи дослідника припинилися після того, як було досягнуто рівня залягання кісток.

Безпосередньо з розкопом межували дві зачистки — з півночі (№ 1) та півдня (№ 2). Третя розташовувалася за 30 м на південь від другої. Культурні залишки були знайдені в розкопі (рис. 1) та в другій зачистці. На східній стінці останньої простежено такі шари (рис. 2):

Сучасний сірий лісовий ґрунт на глибині	0,00—0,20 м;
Підґрунтя бурого кольору	0,20—0,55 м;
Лес жовтувато-палевий, в нижній частині — чіткошаруватий	0,55—3,55 м;
Похованій ґрунт з язикуватим нижнім контактом	3,55—3,75 м;

¹ І. Левицький. Довгинецька палеолітична станція.— Антропологія, вип. III. К., 1930, стор. 153—160.

² НА ІА АН УРСР. Матеріали І. Ф. Левицького, № 21, 22.

³ В. І. Крокос. Стратиграфія горішнього палеоліту с. Довгиничів на Овруччині.— Четвертинний період, вип. 1—2. К., 1931, стор. 27—35.

⁴ В. І. Громов. Палеонтологическое и археологическое обоснование стратиграфии континентальных отложений четвертичного периода на территории СССР (млекопитающие, палеолит).— Труды Института геологических наук, вып. 64, геологическая серия, № 17. М., 1948, стор. 167—173.

⁵ І. Г. Підоллічко. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. К., 1938, стор. 116; його ж. Краткий обзор фауны палеолита УССР.— СА, вып. V. М., 1940, стор. 156—157.

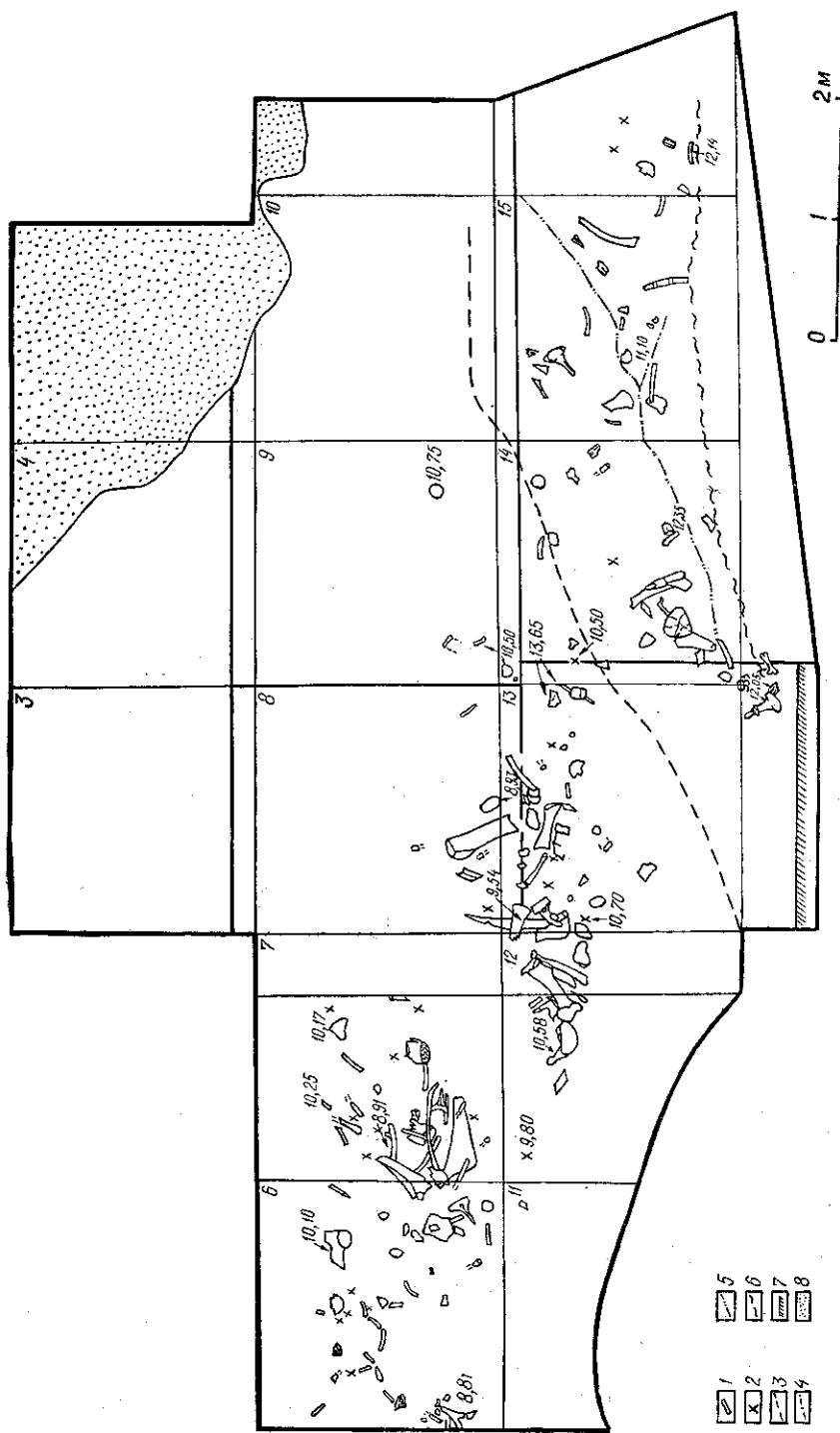

Рис. 1. План розкопу. Умовні позначення:
 1 — кистки; 2 — крем'яни; 3 — межа розкопу на глибині 9,5 м; 4 — межа розкопу на глибині 11,0 м; 5 — межа розкопу на глибині 11,2 м; 6 — межа розкопу на глибині 11,35 м; 7 — межа розкопу І. Ф. Левицького на глибині 11,25 м; 8 — відвал відходів I. Ф. Левицького.

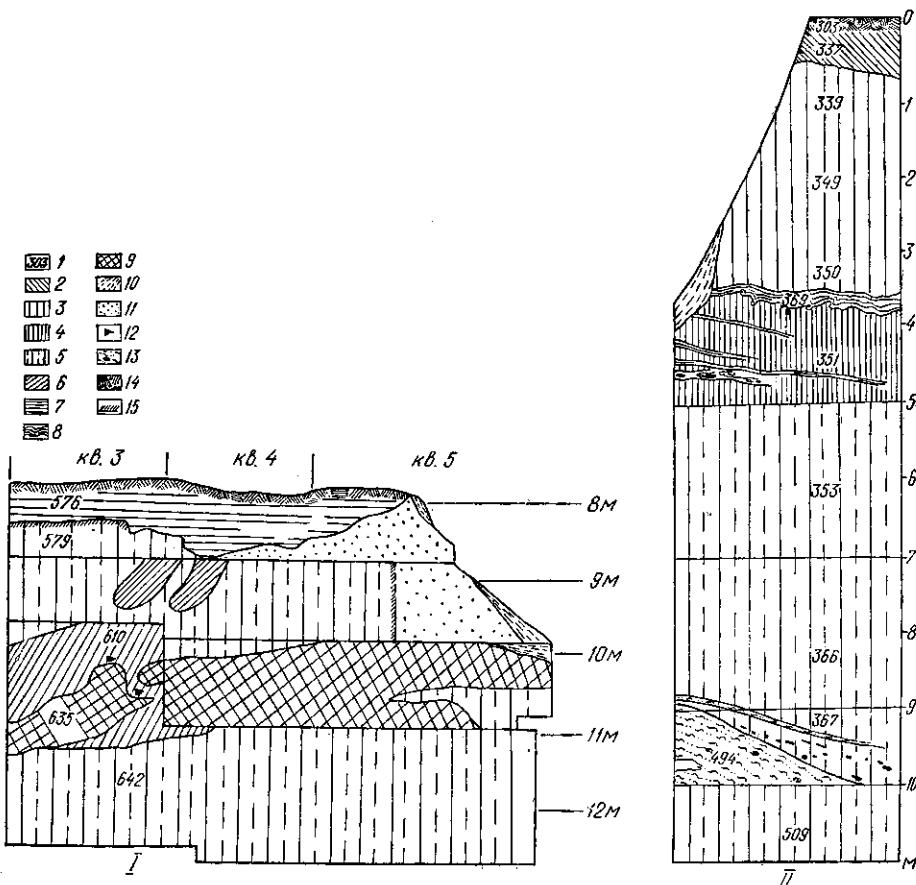

Рис. 2. Розріз східної стінки розкопу та південної зачистки. Умовні позначення:

I — східна стінка розкопу, II — східна стінка південної (№ 2) зачистки; 1 — номер зразка породи; 2 — підгрунтя бурого кольору; 3 — лес жовтувато-палевий, в нижній частині чітко-шаруватий; 4 — лес світлий сірувато-палевий з зализистими просмужками, шаруватий; 5 — лес зеленувато-сірий, делювіальний; 6 — лес світло-жовтий з іржавими плямами й просмужками та слідами розкладених стеблин; 7 — сучасний делювій; 8 — похованій ґрунт; 9 — темно-буже щільний суглинок; 10 — осип; 11 — відвал розкопу І. Ф. Левицького; 12 — знахідки кісток; 13 — перевідкладений валунний суглинок; 14 — сучасний сірий лісовий ґрунт; 15 — межа розкопу І. Ф. Левицького.

Лес світлий, сірувато-палевий з іржавими просмужками, шаруватий

3,75—4,80 м;
4,80—9,50 м;

Лес зеленувато-сірий делювіальний

9,50—видно до 10 м;
10—видно до 11 м.

Перевідкладений валунний суглинок (зачистка перенесена на 2 м на захід)

Лес зеленувато-сірий делювіальний
Шари мають падіння на південь

У зачистці № 2 культурні залишки трапилися на глибині 8,30—8,50 м. У зеленувато-сірих лесах, що чергуються з прошарками валунного суглинку, знайдено уламок зуба зубра та два уламки кременю. На глибині 8,40 м в нижній частині малопотужного прошарку валунного суглинку були фаланги кінцівок кабана.

Основну масу знахідок виявлено у розкопі площею 51 м², що поглиблював дно розкопу І. Ф. Левицького. Культурні залишки у вигляді кісток та розщепленого кременю залягали окремими скupченнями в світло-жовтих з буроватими плямами пухких лесах, що містили черепашки черевоногих молюсків та продукти розкладу трав'янистих рослин. Порода, в якій відкрито культурний матеріал, клаптиками простежується в товщі зеленувато-сірих делювіальних лесів, що розділяються на рівні

знахідок прошарком щільного темно-бурого суглинку (див. рис. 2). Товща горизонту з культурними залишками становить близько 1 м. Цей горизонт має падіння з півночі — сходу на південь — захід. Глибина вгорі 9—10 м від сучасної поверхні, нижче по схилу — до 11—12 м.

Культурний шар перевідкладено, про що свідчать такі дані: довгі кістки часто залягають відповідно до падіння шару породи, яка їх містить; кістки супроводжуються перемитим грубозернистим матеріалом (піском, гравієм); нерідко вони поламані, особливо це стосується тонких та довгих (ребер, відростків хребців мамонта), що залягають у вертикальній і в горизонтальній площині. Останнє вказує на те, що перевідкладення культурного шару сталося значно пізніше його нагромадження, коли кістки стали вже настільки крихкими, що трощились під дією відносно м'яких порід.

Первісне місцевонаходження культурного шару, виходячи з того, що він переносився з підвищених ділянок місцевості на низькі, можна визначити за напрямком його нахилу та падіння прошарків на суміжних ділянках схилу. У зачистці № 1 вони нахилені з півдня на північ, а в зачистці № 2 — з півночі на південь. Враховуючи те, що культурний шар в розкопі має падіння з півночі — сходу на південь — захід, первісне місцевонаходження його слід шукати на схід від розкопу, між обома зачистками, близче до першої. Характер поширення породи з культурними залишками свідчить про перевідкладення культурного шару по рівнях давнього схилу.

Отже, думка І. Ф. Левицького про багатошаровість пам'ятки здається недосить обґрунтованою. Уявлення про значну потужність та багатошаровість культурного шару склалося в зв'язку з його заляганням на стрімкому схилі у вигляді відносно відокремлених скupчень.

Фауністичні рештки визначені К. В. Капеліст. Вони належать, головним чином, мамонту (четири особини: сосунок, дві молодих та напівдоросла). Крім того, траплялись кістки зубра, кабана *, дрібного конітного (ближче не визначеного), вовка. 1971 р. на відміну від матеріалів розкопок І. Ф. Левицького кісток сибірського носорога, коня, північного оленя не знайдено.

Розщепленого кременю виявлено мало: 5 уламків, 5 відщепів, 12 пластин та їх фрагментів.

Датувати пам'ятку можна за допомогою методів геологічного й археологічного, а також методами природничих наук. В. І. Крокосового часу датував місцевонаходження інтерстадіалом вюрму⁶, що відповідає інтерстадіалу «вюрм 1—2» сучасних стратиграфічних схем. В. І. Громов визначав вік пам'ятки в межах рис-вюрмського інтергляціалу⁷.

Дати, встановлені археологами, також суперечливі. І. Ф. Левицький, в розпорядженні якого було 15 кременів, у тому числі вістря типу шатель-перрон, відніс місцевонаходження до ориньяку⁸. П. П. Єфименко вважав, що воно належить до мадленського часу⁹. На думку П. І. Борисковського, «культурні рештки досить невиразні і дають можливість лише констатувати пізньопалеолітичний вік стоянки»¹⁰. І. Г. Шовкопляс датував Довгиничі другою половиною мадленського часу¹¹.

Крем'яний матеріал, зібраний 1971 р., хоч і нечисленний, але досить виразний. Пластинчасті сколи, одноманітні за ознаками, відрізняються вкороченими пропорціями, їх спинки органовані широкими підпари-

* Визначення Є. І. Данилової.

⁶ В. І. Крокос. Вказ. праця, стор. 29.

⁷ В. І. Громов. Вказ. праця, стор. 172—173.

⁸ І. Левицький. Вказ. праця, стор. 159.

⁹ П. П. Ефименко. Первобытое общество. К., 1953, стор. 560.

¹⁰ П. І. Борисковский. Палеолит Украины.— МИА, № 40. М.—Л., 1953, стор. 148.

¹¹ И. Г. Шовкопляс. Мезинская стоянка. К., 1965, стор. 296.

ельними фасами, широкі нефасетовані п'ятки розташовані під тупим кутом до площини сколювання. Все це, з точки зору розвитку пізньопалеолітичної техніки обробки каменю, надає їм архаїчного вигляду.

86 зразків кісток з Довгиничів були проаналізовані К. В. Капеліст шляхом колагенового методу. Середній показник прожарювання — 371, що відповідає нижньому голоцену стратиграфічної схеми І. Г. Підоплічко (Q^2_{III}), вказує і на більшу давність місцевонаходження порівняно з Пушкарями I (показник прожарювання — 339) ¹².

Аналіз зразків породи із зачистки № 2 та розкопу за допомогою термолюмінесцентного методу, застосованого В. М. Шелкоплясом та Г. В. Морозовим ¹³ для порід лесової формaciї України, також вказує на відносно ранній вік (Q^2_{III}) породи, що вміщує культурні залишки.

Таким чином, результати досліджень 1971 р. підтверджують точку зору І. Ф. Левицького та В. І. Крокоса, які відносили Довгиничі до ранньої пори пізньопалеолітичної епохи.

М. И. ГЛАДКИХ, И. Б. ЛЮРИН

**Исследование Довгинецкого
палеолитического местонахождения
в 1971 г. на Житомирщине**

Резюме

В предлагаемой публикации сообщаются результаты новых исследований палеолитического местонахождения Довгиничи. На основании анализа археологического инвентаря, определений относительного возраста костей коллагеновым методом и пород лесовой формации термолюминесцентным методом авторы датируют памятник ранней порой позднепалеолитической эпохи.

В. К. ПЯСЕЦЬКИЙ

Верхньопалеолітична стоянка Славута

Стоянка, виявлена автором в липні 1972 р., розташована за 2,5 км на південь від м. Славута Хмельницької області на лівому березі р. Горині, проти впадіння в цю ріку її правої притоки р. Цвітохи.

Ще 1971 р. у цій місцевості на поселенні скіфського часу, розміщенному на валоподібному підвищенні першої надзаплавної тераси, було знайдено патиновану пластину пізньопалеолітичного часу. Але стоянку, з якої вона походила, виявити тоді не вдалося. І лише тепер на краю надзаплавної тераси, що розорюється, були знайдені розщеплені первісною людиною кремені. Вони поширені тут на площі 150 м вздовж тераси і до 40 м вглиб її від бровки. Тераса, висота якої над заплавою становить 1,7—2,0 м, добре виявлена в рельєфі. В одному місці вона підмивається річкою, а в обриві алювіальні піски виходять на поверхню. Поверхня її у районі стоянки рівна, ґрунт суглинистий.

На поверхні зібрано 69 палеолітичних кременів. Забарвлення патини, що їх вкриває, від голубуватого до густо-білого, причому іноді по-

¹² И. Г. Пидопличко. Новый метод определения геологического возраста ис-
копаемых костей четвертичной системы. К., 1952, стор. 38—46.

¹³ В. М. Шелкопляс, Г. В. Морозов. Кореляція антропогенових відкладів України термолюмінесцентним методом.— Стратиграфія УРСР, XI, Антропоген. К., 1969, стор. 24—40.

різному патиновані одні й ті самі предмети. Знайдено два нуклеуси підпризматичної форми з ударною площинами, сформованою одним сколом. На одному з них є негативи від сколотих пластин (рис. 1, 1), з іншого одержували відщепи. Виготовлені нуклеуси з місцевого кременю. Пластина знайдено 16, вони відносно великих розмірів — 6—8 см, без ретуші, виготовлені як з місцевого кременю (рис. 1, 14), так і з крейдяного (рис. 1, 9, 10). Останнього в районі м. Славути немає, але поклади крейди з таким кременем відомі, наприклад, поблизу с. Здолбунове на Ровенщині. З нього виготовлено і п'ять скребків — три з них на відщепах (рис. 1, 16), один на зламаній пластині (рис. 1, 12). Є і пошкоджений подвійний скребок на пластині (рис. 1, 15). Ще один масивний високий екземпляр зроблено на пластинчастому відщепі з місцевого кременю (рис. 1, 13).

З двох наявних різців один боковий, подвійний, на нуклеподібному уламку. Різцеві сколи розміщені діагонально на лівих кутах заготовки, причому з одного кута послідовно знято кілька сколів (рис. 1, 8). Інший різець на відщепі належить до типу бокових з навскісною ретушшю (рис. 1, 11). З крем'яних знарядь, повторно оброблених, слід назвати також уламок з виїмками — скобель (рис. 1, 5) та двобічно оброблене знаряддя, виготовлене з масивного скола (рис. 1, 7).

Цікаве співвідношення кількості крем'яних виробів з місцевої сировини (34 екз.) та імпортних, крейдяних (33). Наявність завершених знарядь — близько 13% всіх кременів вказує на те, що тут була стоянка.

У центрі площи поширення палеолітичних знахідок, за 8 м від бровки, було закладено шурф № 1 розміром 1,5×2 м. В ньому на глибині 0,3—0,8 м в сірувато-жовтому легкому суглинку залягали, безперечно, *in situ* 143 розщеплені кремені, всі дуже патиновані. Гіпсометричне їх положення свідчить про те, що шурф натрапив на заглиблення, яке, однак, нечітко простежувалося на його стінках. На дні знайдено окремі вуглини горілого дерева. З глибини 1 м майже суцільним шаром залягали уламки місцевого кременю, перевідкладені річкою з нашарувань туронського ярусу і зовсім не патиновані, що пояснюється швидким на-громадженням їх у воді. Таким чином, культурний шар стоянки виник уже після осушення поверхні тераси. Місцевий кремінь, значною мірою використовуваний мешканцями, темно-сірий, непрозорий, невисокої якості.

Шурф № 1 дав дещо інший матеріал, ніж зібраний на поверхні. У ньому знайдено 12 великих кусків кременю, від яких відколото всього кілька відщепів, шість нуклеусів з місцевої сировини та один з імпортної, масивні сколи з нуклеусів, відщепи, грубі пластини (все це з місцевої сировини).

Нуклеуси великі, довжиною 9—11 см. Сколювали з них великі пластини, а частіше відщепи. Два з них підпризматичні, одноплощинні, однобічні, ударні площини їх сформовані одним сколом. Є екземпляр, розколотий навпіл (рис. 1, 2), а також підпризматичний двоплощинний з протилежними робочими площинами (рис. 1, 3). Ще один ударний нуклеус має площини, що перетинаються (рис. 1, 6). Розміри виробу з крейдяного кременю значно менші; він плоский, однобічний, одноплощинний, ударна площа дуже вузька, з численними слідами підправки (рис. 1, 4).

Техніка розщеплення кременю різна. З великих нуклеусів, на якійшла місцева сировина, ударним способом сколювали значні за розміром заготовки. Пластини крейдяного кременю мають надто малий ударний горбик, часто невелику крапкоподібну п'ятку.

Шурф № 2 закладено на 2,20 м нижче за течією від першого, на бровці тераси. Археологічні знахідки в ньому відсутні. На глибині 10 м залягав перевідкладений річкою кремінь. Тип знарядь, форма нуклеусів і заготовок, техніка розщеплення сировини, патинізація матеріалу вка-

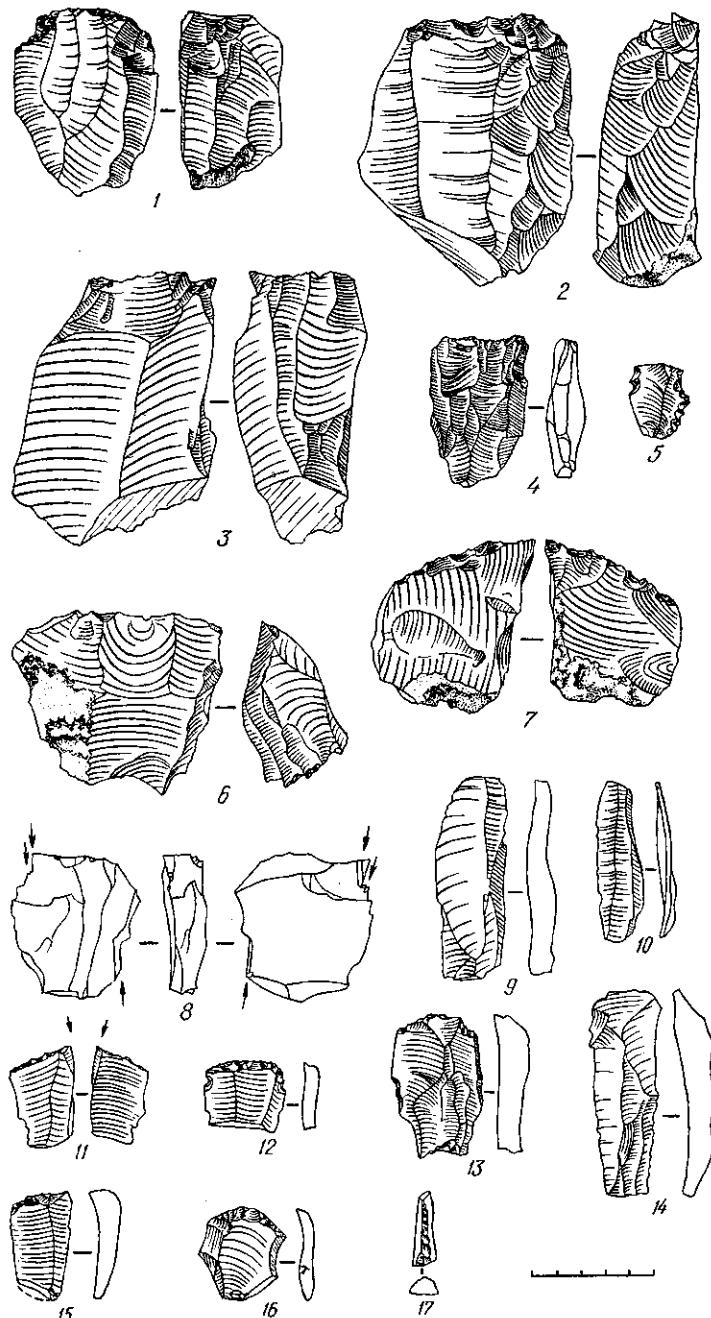

Рис. 1. Крем'яний інвентар верхньопалеолітичної стоянки Славута:
1, 5, 7 — цільомий матеріал; 2—4, 6 — шупф № 1; 1—4, 6 — нуклеуси; 5 — скобель; 7 — скол з другинною обробкою; 8, 11 — різці; 9, 10, 14 — пластини;
12, 13, 15, 16 — скребки; 17 — пластинка з притулленим краєм.

зують на те, що стоянка Славута належить до верхнього палеоліту. Невелика кількість знарядь не дає змоги поки що точніше окреслити її хронологічні межі.

Добре збережений і насичений знахідками культурний шар, незначна глибина залягання створюють сприятливі умови для дальншого вивчення пам'ятки. Славута — одна з небагатьох палеолітичних стоянок на Поліссі, що пов'язані з товщами лесу.

В. К. ПЯСЕЦЬКИЙ

Верхнепалеолітическая стоянка Славута

Резюме

На окраине г. Славута Хмельницкой области автором обнаружена палеолитическая стоянка. Она расположена на краю надпойменной террасы и, судя по находкам на поверхности, занимает площадь 150×40 м. В заложенном шурфе прослеживается хорошо сохранившийся культурный слой, представленный большим количеством кремневых изделий и отдельными углами.

Тип орудий, форма нуклеусов и заготовок, техника расщепления сырья дает основание относить стоянку к позднему палеолиту.

В. І. НЕПРІНА

Максаківське багатошарове поселення на Чернігівщині

Восени 1969 р. в результаті розвідки у південній частині с. Максаки Менського району Чернігівської області, на правому березі Десни виявлено культурний шар стародавнього поселення¹. Влітку 1970 р. тут було проведено невеликі розкопки.

Гумусований культурний шар потужністю 0,9 м добре видно у береговій кручі протягом 250 м. Тут зроблено дві зачистки: перша завдовжки 35 м, завширшки 2—2,5 м, друга — відповідно 4 і 2 м. Простежено таку стратиграфію: під тонким дерновим шаром залягають: 1 — алювіальний дуже щільний суглинок сіро-коричневого кольору (0—0,2 м); 2 — гумусований крихкий чорний суглинок (0,2—0,6 м); 3 — суглинок світло-сірого забарвлення — переходний до підстільного шару (0,6—0,8 м); 4 — світло-жовтий лесовидний суглинок — підстільний шар (0,8 м і глибше).

Різночасні культурні залишки наявні у гумусованому суглинку та іноді у переходному до підстільного шарі. Богнищеві та господарські ями впущені у лесовидний суглинок. Культурні нашарування стародавніх епох подекуди пошкоджені ямами пізніших часів.

Під час розкопок 1970 р. здобуто матеріали доби пізнього неоліту, ранньої і середньої бронзи та ранніх слов'ян.

Пізній неоліт. Залишки, що належать до цієї доби, стратиграфічно відповідають поверхні лесовидного суглинку і частково переходному шару, де вони залягають у непорушенному стані. В цілому ж неолітичні знахідки спорадично трапляються у всій товщі культурного шару внаслідок переміщення на пізніших етапах. З неолітичною добою пов'язується

¹ В. І. Непріна, В. Н. Корпусова. Розвідка по Десні та Сейму.— Археологічні дослідження на Україні 1969 р. К., 1972, стор. 347—352.

вогнищева яма, виявлена на межі квадратів 3 і 4 у зачистці № 1. Після зняття всіх нашарувань в ній познайшли обриси округлої в плані ями з вертикальними стінками та рівним дном, діаметр ями становить 0,8 м, глибина від рівня виявлення — 0,15 м. Заповнення — щільний темний вугільний суглинок. Навколо було знайдено кілька фрагментів тонкостінного посуду з гребінчастим орнаментом та зубчастим загладжуванням на внутрішньому боці.

Колекція неолітичних знахідок, зібраних на поселенні, складається з 32 крем'яних предметів і 100 уламків посудин. Можливо, частина крем'яних знарядь належить до більш пізніх нашарувань, проте типологічно їх важко відокремити від неолітичних. До останніх віднесені сім відщепів, відщеп з ретушшю у вигляді віймки, шість знарядь на пластинах із загострюючою або притуплюючою ретушшю по краях (рис. 1, 5), шість скребків на пластинах (рис. 1, 4, 6), серед яких один сегментоподібної форми і ретушований по всіх краях (рис. 1, 2). Крім того, є дев'ять скребків, на невеликих відщепах, два вістря стріл, обидва підтрикутні за формує та з двобічною ретушшю, але одне має опуклу основу, а друге — увігнуту (рис. 1, 1, 3).

Загалом крем'яний інвентар за його характером можна зіставити з кременем пізньонеолітичного поселення другої половини III тисячоліття до н. е. поблизу с. Мньове (урочище Ліс) ². Своєрідне одне знаряддя — черенковий ніж з невеликої пластини із крутого крайовою ретушшю (рис. 1, 7).

Загалом крем'яний інвентар за його характером можна зіставити з кременем пізньонеолітичного поселення другої половини III тисячоліття до н. е. поблизу с. Мньове (урочище Ліс) ². Своєрідне одне знаряддя — черенковий ніж з невеликої пластини із крутого крайовою ретушшю (рис. 1, 7).

Рис. 1. Крем'яні знаряддя неолітичного шару (1—7).

Керамічна колекція представлена уламками досить тонкостінного посуду, виготовленого з глини, яка має домішки піску. Стінки добре загладжені, червонуватого або сірувато-жовтуватого кольору (рис. 2, 1—13). Переважна більшість фрагментів прикрашена відбитками поставленого навскіс зубчастого штампа у вигляді рядків, паралельних зразу вінець, іноді відбитки утворюють зигзаг. Три уламки вінець мають комірцевоподібне потовщення. Денця не знайдені, можливо, вони були плоскі (рис. 3). Ще три фрагменти орнаментовані ямковим візерунком. Вони дуже близькі за всіма ознаками до посуду Ногорілівки — Коси і Скуносівських поселень в урочищах Рудого та Линського.

Кераміка із гребінчастим орнаментом своєрідна, нетипова для неолітичних пам'яток Північної України. Спочатку здавалось, що вона може бути зіставлена із собачківською керамікою Надпіріжжя ³. Але це споріднення виявилося поверховим, бо обмежувалося лише наявністю комірцевоподібних потовщень на вінцях посудин з обох пам'яток. Собач-

² В. И. Митрофанов. Поздненеолитическое поселение в ур. Лес близ с. Мнево на Черниговщине.—ДБ. Минск, 1966, стор. 68—78.

³ В. И. Неприна. Работы Деснинского отряда.—АО 1970. М., 1971, стор. 235.

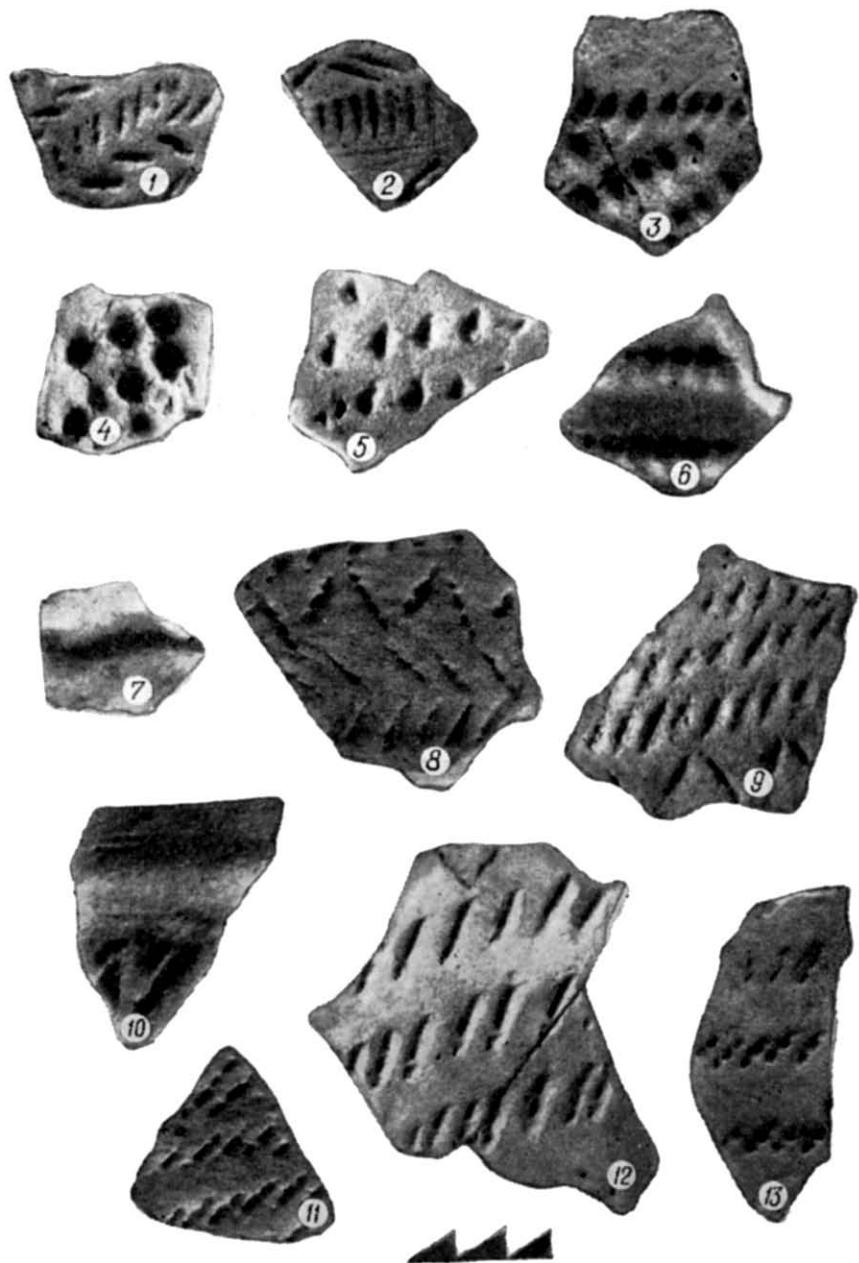

Рис. 2. Кераміка неолітичного шару (1—13).

ківські вироби товстостінні, банкоподібної форми, містять у глині домішку товчених черепашок, мають добре загладжену поверхню. Натомість максаківська кераміка тонкостінна, містить у глині пісок. Профіль посудин S-подібний, бочки опуклі, денця плоскі. Такого типу посуд під час нашої розвідки на відрізку Десни від устя Сейму до м. Чернігова було знайдено в кількох пунктах: в околицях с. Стара Бутівка на Чубковій горі, поблизу хутора Обірок в урочищах Титовчівщина і Новохатська Гора. окремі фрагменти з комірцевоподібними вінцями відомі із місцезнаходження на оз. Глядин у Дніпро-Деснянському межиріччі⁴.

Рис. 3. Фрагмент горщика з неолітичного шару.

Важко визначити хронологічне місце неоліту максаківського типу у співвідношенні з неолітичними пам'ятками Північної України. За деякими даними його можна синхронізувати з відомими пам'ятками в урочищі Ліс. Про це свідчить, як згадувалось вище, типологічна близькість крем'яного інвентаря, а також наявність у комплексі урочища Ліс одного плоскодонного горщика із гребінчастим орнаментом та червонуватими поверхнями. Але він не має комірцевоподібного потовщення вінець і взагалі більш товстостінний, хоч за характером орнаменту, домішок у тісті та обробкою поверхонь дуже близький до максаківського неолітичного посуду. Проте таке зіставлення не дає більш точного уявлення про час існування неолітичного поселення на Максаках, бо поселення в урочищі Ліс пов'язується з досить тривалим часом. Неясне також хронологічне зіставлення неоліту цього типу з культурою ямково-гребінчастої кераміки, яка існувала в кінці IV — на початку III тисячоліття до н. е.⁵ Ямково-гребінчасту кераміку на Максаках теж знайдено, але тільки в Десні, а не в культурному шарі, тому ми не маємо даних про їх відносну хронологію.

Щодо культурного визначення цього пізньонеолітичного матеріалу, то, можливо, слід вважати його за своєрідну групу пам'яток, яка існувала в межиріччі Дніпра та Десни приблизно у середині — другій половині III тисячоліття до н. е. На користь такого датування свідчить також типологічна спорідненість неолітичних культурних залишків з матеріалами доби ранньої бронзи, що залягають трохи вище на Максаківському поселенні.

Рання бронза. Знахідки цієї доби стратиграфічно відповідають нижній частині гумусованого суглинку. Вони представлені уламками посуду, двома кістяними долотоподібними знаряддями, пряслом (див. рис. 5, 6). До того ж часу належить вогнищева яма на кв. 8—9 в зачистці № 1. Верхня її частина пошкоджена пізньою ямою, а нижня мала діаметр 1,5 м, глибину 1,43 м від поверхні. У заповненні ями було знайдено кілька уламків кераміки з шнуром і гребінчастим орнаментом.

З кістяних знахідок одне ціле, друге обламане. Вони видовжених пропорцій, з трохи звуженими обухами і заокругленими лезами, поверхні старанно оброблені та відполіровані. Ціле знаряддя знайдене поблизу ями після з уламком округлодонної чаші, прикрашеної перевитим шнуром (рис. 4, 7).

Посудини доби ранньої бронзи на Максаківському поселенні (рис. 4, 5; 1—7) типологічно дуже близькі до пізньонеолітичних. Це стосу-

⁴ Ф. Б. Копилов, С. М. Одинцова, О. Г. Шапошникова. Археологічні розвідки в районі піжньої течії р. Десни. — АП, т. III. К., 1952, стор. 86.

⁵ Археологія Української РСР, т. I. К., 1971, стор. 144.

ється їх форм, обробки поверхонь, товщини стінок, комірцевоподібних вінець і домішки грубозернистого піску в глині. Від неолітичних посудин їх відрізняє наявність у глині також шамоту, шнурової орнаментації, трохи більшої товщини стінок та більш різноманітних форм посуду. На поселенні знайдена мініатюрна чашка із шнуром орнаментом у верхній частині (рис. 4, 8), горщікі S-подібного профілю з шнуром і гусеничним візерунком, іноді із зустрічними відбитками шнура (рис. 4, 1—6).

Рис. 4. Кераміка доби ранньої бронзи (1—8).

Визначення цих матеріалів рогачицьким типом пам'яток не вичерпує всієї їх різноманітності⁶. За формами та орнаментом деякі посудини можуть бути зіставлені з керамікою середньодніпровської культури. Але ці аналогії також не повні. Так, згадана чашечка подібна до виробів ранньої бронзи поселення в с. Костянці на Ровенщині⁷. Кераміка із гребінчастим візерунком найближча до посуду з культурного шару доби ранньої бронзи на Завалівському могильнику софіївського культур-

⁶ В. И. Неприна. Вказ. праця.

⁷ М. Ю. Смішко. Розвідувальні розкопки на поселенні пізнього періоду полів поховань у с. Костянці.— АП, т. III. К., 1952, табл. VI, 4, стор. 374—375.

Рис. 5. Кераміка та кам'яне знаряддя (10) доби ранньої (1—7) та середньої (8—13) бронзи.

ного типу *. Окремі посудини з шинуровою орнаментацією знаходять аналогії у матеріалах поселення Ісківщина на Канівщині ⁸.

Слід зазначити, що доба ранньої бронзи на Максаках являє собою ще мало вивчений етап розвитку середньодніпровської культури у північній частині України, що ці матеріали важливі для розкриття складного процесу взаємозв'язків середньодніпровської культури з місцевим пізньонеолітичним населенням і племенами з рогачицьким типом культури.

Середня бронза. Крім описаних вище знахідок, у середній частині гумусованого шару траплялися залишки, що належать до епохи середньої бронзи. Вони складаються з уламків тюльпаноподібних горщицьків та одного кам'яного знаряддя. Останнє зроблене з поламаної просвердленої сокири, йому надано форму клина; місце зламу шліфоване (рис. 5, 10).

З добою середньої бронзи на цьому поселенні пов'язуються залишки глибокої ями (кв. 2—3 зачистки № 1). Її було виявлено на глибині 0,2 м від поверхні, але зверху вона пошкоджена пізнішою ямою, непорушену лишилася тільки нижня частина. Яму не досліджено до кінця, бо її обриси заходили в стінку зачистки. Можливо, що це частина житла, у заповненні якої знайдено уламки тюльпаноподібних горщицьків.

Фрагментів кераміки налічується понад 200 (рис. 5; 8—9, 11—13). В глині є домішка товченого граніту або кварцу чи грубозернистого піску. Стінки посудин добре загладжені. Орнамент звичайний для сосницького варіанту тшинецької культури: прокреслені лінії, крапкові наколи, так званий колючий дріт, нарізки тощо. На вінцях однієї посудини є комірцевоподібне потовщення, трапляються валики.

Ранні слов'яні. Знахідки цієї доби відповідають верхній частині гумусованого суглинку. Вони локалізувалися, головним чином, у східних квадратах зачистки № 1. Можливо, тут було розташоване наземне житло з вогнищем посередині, бо в цьому місці наявне сккупчення кісток тварин, уламків посуду, а забарвлення культурного шару більш інтенсивне. Вогнищева яма цього житла на квадраті ДЕ зачистки № 1 простежувалася на рівні з глибини 0,7 м від поверхні і була заглиблена у лесовидний суглинок. Діаметр її становить 1,4 м, стінки вертикальні, дно коритоподібне. У заповненні були кістки тварин і риб, луска, уламки посудин.

Кераміка представлена фрагментами плоскодонних посудин із злегка опуклими боками та відігнутими вінцями (рис. 6). Орнаментовано тільки ерізи вінців — насічками або зашипами, і лише на одному уламку стінки є кілька коротких вертикальних рисочок. У глині посудин — домішка шамоту або жорсткви, поверхня загладжена пальцями.

Подібна кераміка характерна для ранньослов'янських пам'яток післязарубинецького часу у Подесенні і на Київщині. Вона належить (за В. М. Даниленком) до так званого київського типу культури.

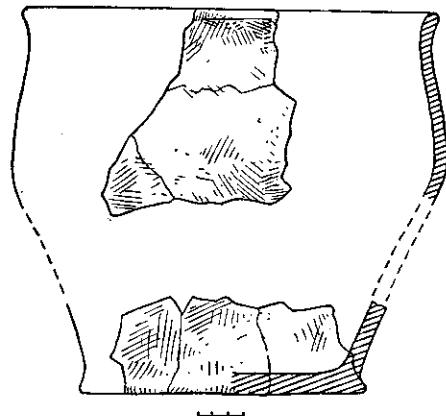

Рис. 6. Горщик з ранньослов'янського шару.

* Розкопки В. О. Круца, див. матеріали у фондах ІА АН УРСР.

⁸ С. С. Березанська, М. М. Бондар. До питання про поселення середньодніпровської культури.— ВКУ, № 8, вип. 1. К., 1967, стор. 12—25.

Основне значення розвідки 1969 р. і цих невеликих розкопок полягає в тому, що виявлено своєрідну групу пам'яток пізньонеолітичного часу, для яких характерна тонкостінна і плоскодонна кераміка із гребінчастим орнаментом та комірцевоподібними потовщеннями вінець, типологічно близька до посуду доби ранньої бронзи на даній території. Цей факт частково свідчить про участь неолітичних племен у складанні в Північній Україні середньодніпровської культури, походження якої тут досі ще недостатньо вивчене. Але неолітичні пам'ятки типу Максаків — особливве явище для цієї доби в Північній Україні, і відкриття їх викликало ряд питань: про територію поширення цих пам'яток, їх датування і генетичний зв'язок з попередніми культурами, взаємовідносини з культурою ямково-гребінчастої кераміки і взагалі про історичну долю розглянутих старожитностей. Для розв'язання цих питань необхідні нові польові дослідження.

Таким чином, частково досліджене багатошарове поселення в с. Максаки за своїм науковим значенням заслуговує на дальші розкопки.

В. И. НЕПРИНА

Максаковское многослойное поселение на Черниговщине

Резюме

В с. Максаки Менского района Черниговской области автором открыто и частично исследовано многослойное поселение, расположенное в южной части села, на правом возвышенном берегу Десны. В результате раскопок обнаружено, что наиболее древние наслоения относятся к позднему неолиту своеобразного для Северной Украины типа, характеризующегося плоскодонной тонкостенной керамикой с воротничкообразными венчиками.

Кроме поздненеолитических остатков, здесь отмечены поселения эпохи бронзы — ранней (среднеднепровская культура) и средней (сосницкий вариант тшинецкой культуры), а также ранних славян (послезарубинецкое время, так называемый киевский тип культуры). Прослежена типологическая близость материалов позднего неолита и ранней бронзы.

К. И. КРАСИЛЬНИКОВ

Археологічні розвідки на р. Луганці

1969 р. експедиційний загін під керівництвом автора обстежував узбережжя р. Луганки від її початку до впадіння в Сіверський Донець. В результаті відкрито численні археологічні пам'ятки різних епох.

На особливу увагу заслуговує багатошарове поселення поблизу с. Собовки Слов'яносербського району Ворошиловградської області. На жаль, воно зруйноване під час земляних робіт, і тому стратиграфія не простежена. Поселення розташоване на північній околиці села (частково в межах садиби А. В. Мягких) за 150 м від берега річки, на уступі плато, що піднімається над рівнем води до 3 м.

Зібраний матеріал, за аналогіями, був розподілений типологічно. Найбільш давню групу становлять фрагменти кераміки, виготовлені з глини, що містить рослинні домішки. На одному з них є орнамент з відбитків поставленого навскіс зубчастого штампа. Ця кераміка має аналогії серед відповідних виробів дніпро-донецької культури¹.

¹ Д. Я. Телегін. Дніпро-донецька культура. К., 1968, стор. 51, 54.

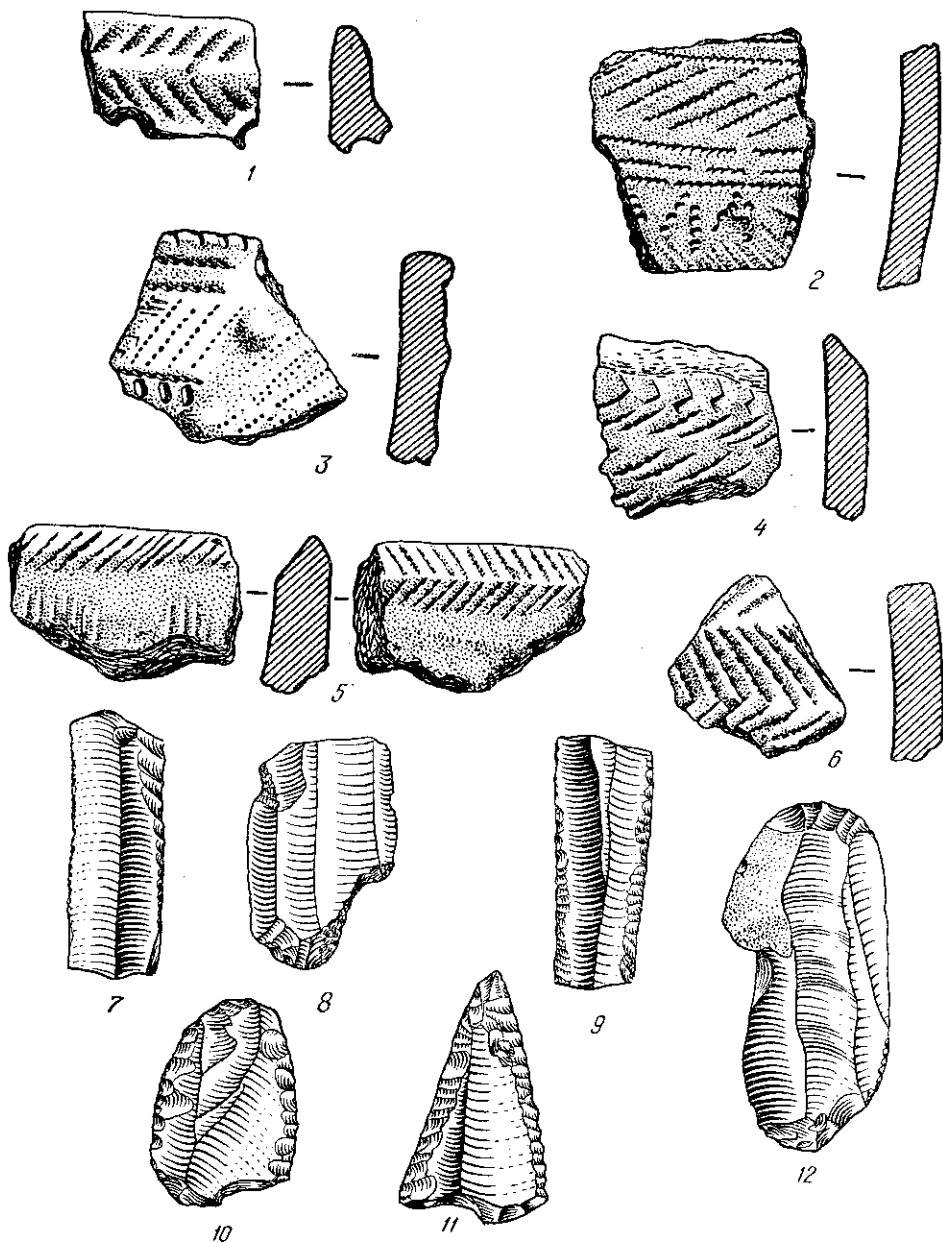

Рис. 1. Зразки енеолітичної кераміки та крем'яних виробів (1—12).

Більш численна група — це уламки посудин з домішкою черепашки в глині. Вінця прямі, високі, іноді з внутрішнього боку наявний характерний звіз (рис. 1, 5). На внутрішній поверхні помітні смуги від загладжування, тим часом як зовнішня більш рівна. Значна частина посуду орнаментована різноманітними відбитками гребінчастого штампа, здебільшого ним прикрашений вінця (рис. 1, 1), рідше тулуб (рис. 1, 2). Іноді гребінчастий орнамент поєднується з шнуром або перлинним (рис. 1, 3). Ця група знахідок близька до кераміки пам'яток типу Середній Стіг II, з нею можна пов'язати знайдені тут крем'яні вироби. Серед них переважають скребки на масивних відщепах (рис. 1, 12) та на пластинах (рис. 1, 8). В колекції є ножі (рис. 1, 7, 9) і комбіновані знаряддя — скobelі й скребки (рис. 1, 10, 11) та ножі-скobelі (рис. 1, 11).

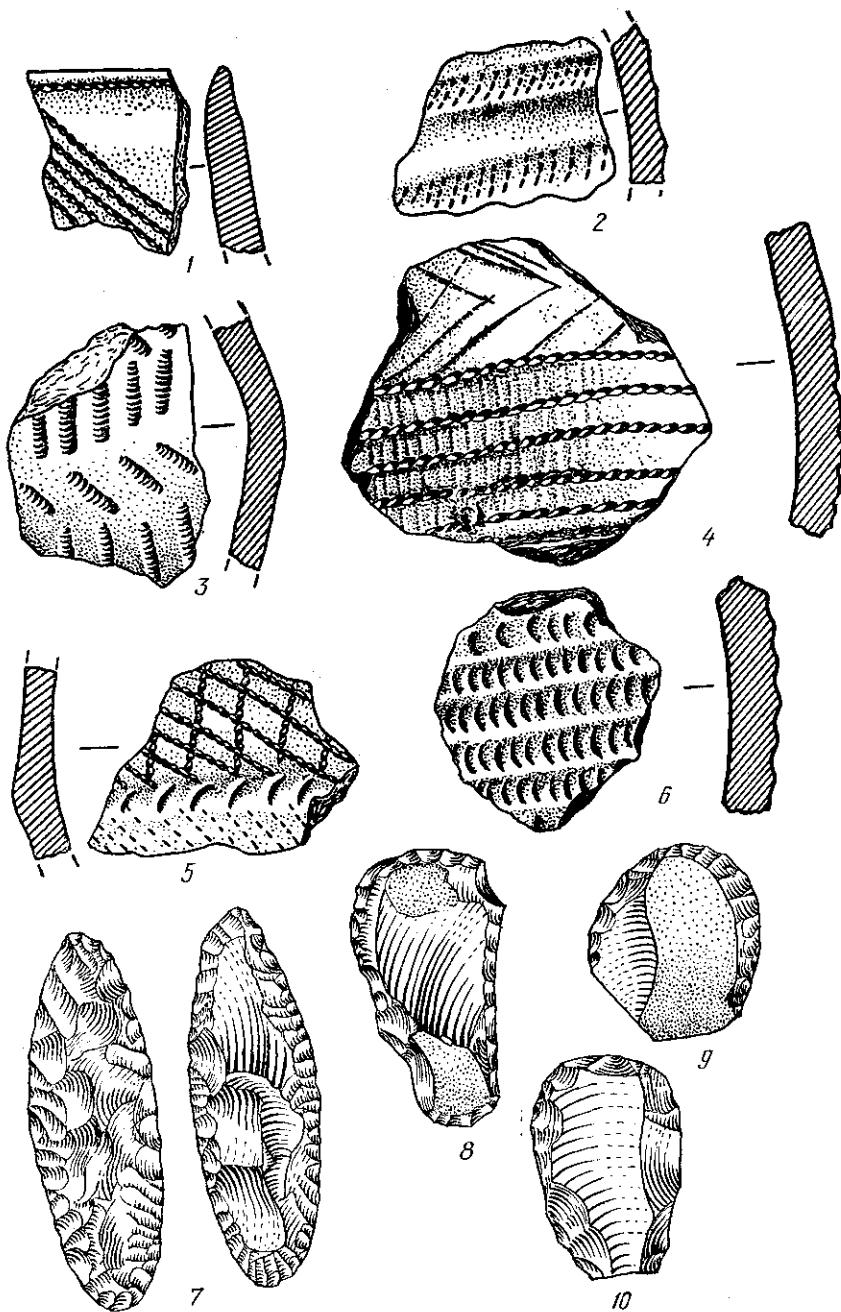

Рис. 2. Кераміка та крем'яні вироби раннього етапу ямної культури (1—10).

Третю, досить виразну групу становлять фрагменти кераміки, які трапляються на пам'ятках раннього етапу ямної культури, зокрема в середньому шарі Михайлівського поселення. Посуд виготовлений з глини, яка має домішки піску і черепашки. На внутрішній поверхні є сліди смуг від загладжування.

На більшості фрагментів наявний різноманітний орнамент, для якого характерна горизонтальна композиція. Відбитки шнурів утворюють поздовжні ряди (рис. 2, 2, 6) або сітки (рис. 2, 4, 5). Такими самими

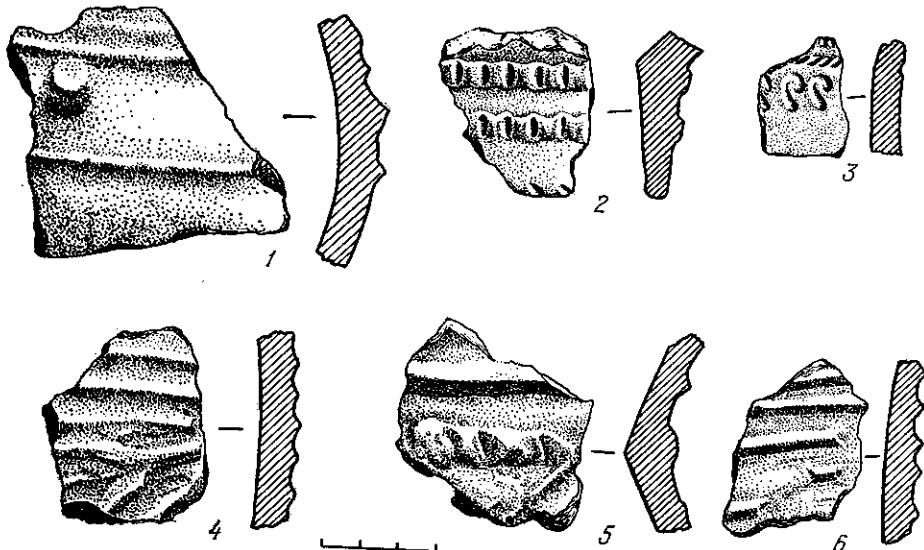

Рис. 3. Уламки посуду культури багатоваликової кераміки (1—6).

горизонтальними рядами розташовуються навскіс поставлені відбитки «гусенички» (рис. 2, 3) та різного типу врізних штампів, що досить часто поєднуються з гребінчастим.

З цією групою кераміки слід пов'язувати окремі скребки на відщепах (рис. 2, 8, 9, 10) та двобічно оброблене вістря (рис. 2, 7).

До четвертої, хронологічно пізнішої групи належать уламки посуду, характерні для культури багатоваликової кераміки. Тут є фрагменти, прикрашені відтягнутими наліпними валиками (рис. 3, 1—6), іноді з пальцевими зашипами (рис. 3, 5). На деяких рельєфний візерунок поєднується з шнуром (рис. 3, 3).

Відкриття розглянутої пам'ятки становить науковий інтерес, оскільки досі поселення мідного віку (типу Середнього Стогу II та відомі для раннього етапу давньоїмної культури) трапляються досить рідко.

К. И. КРАСИЛЬНИКОВ

Археологические разведки на р. Луганке

Резюме

1969 г. разведкой вдоль берегов р. Луганки открыто большое количество разновременных археологических памятников. Среди них наиболее интересным оказалось многослойное поселение у с. Собовки Славяносербского района Ворошиловградской области. Поселение разрушено во время строительных работ. Собранный здесь материал типологически разделен на несколько групп. Наиболее древнюю составляет неолитическая керамика. Ко второй группе относятся находки, характерные для памятников медного века и в первую очередь для материалов типа Средний Стог II. Третья включает керамику и кремень, которые встречаются на поселениях раннего этапа ямной культуры. Четвертая представлена материалами культуры многоваликовой керамики.

Могильник зрубної культури поблизу с. Йосипівки на Орелі

Під час розвідки 1970 р. в зоні спорудження каналу Дніпро — Донбас, на околиці с. Йосипівка Магдалинівського району Дніпропетровської області був виявлений грунтовий могильник. В одному з шурфів досліджено поховання з трьома скелетами¹. Могильник відкрито на лівому березі ріки на висоті 4 м над літнім рівнем води. Незначне підвищення, де він розташований, поступово знижується до води. Тут простежено також сліди поселення доби бронзи і ранніх слов'ян.

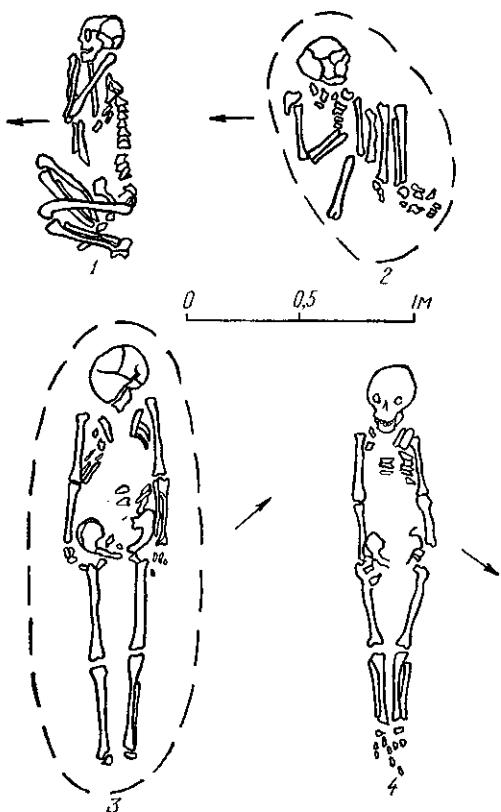

Рис. 1. Могильник зрубної культури поблизу с. Йосипівки на Орелі:

1 — кістяк з поховання 2; 2 — кістяк з поховання 3; 3 — кістяк з поховання 4; 4 — кістяк з поховання 11.

мерлого. Подібне явище відоме в Вовнізькому та Вільнянському могильниках у Надпоріжжі². Тому поховання 3 і 11 в Йосипівці слід датувати неолітичним часом.

Десять поховань належать до епохи бронзи. Серед них — три з скелетами дорослих (рис. 1, 1, 2) і сім без кістяків. Останні, можливо, дитячі. Покійники лежали на правому та лівому боці, скорчені. Орієнтація їх різна: південна і східна. У похованнях, де скелети не збереглися, знайдено посудинки: три банкоподібної форми, неорнаментовані, і три

1971 р. проводилось більш детальне обстеження пам'ятки. Зроблена зачистка вздовж берега р. Орелі довжиною 20 м і прокладено перпендикулярно до неї траншею (1×24 м). В результаті розкопок на площі $86 m^2$ виявлено 12 поховань, більшість яких (1, 2, 3, 4—10) — зрубні і лише два (3, 11), можливо, неолітичні. Обидва кістяки (3, 11) були в ямах овальної форми, завглибшки до 1,5 м, і належали дорослим (рис. 1, 3, 4). Вони покладені на спині у вилростаному стані, один — головою на північний захід, другий — на південний захід. Плечі стиснуті, руки витягнуті вздовж тулуба і щільно до нього притулені, ноги зведені разом. Біля ніг кістяка з поховання № 3 знайдено уламок горщика неолітичного часу з гребінцевим орнаментом (див. рис. 2, 2).

Те, що кістки так тісно прилягають одна до одної, можна пояснити звичаєм сповивати по-

¹ Д. Я. Телегин, А. С. Беляев, И. Ф. Ковалева, О. В. Чаплинская. Отчет о работе экспедиции Днепр — Донбасс в 1970 г.— НА АН УРСР.

² М. Я Рудинський. Перший Вовнізький пізньонеолітичний могильник.— АН УРСР, т. VI. К., 1956, стор. 155; Д. Я. Телегин. Дніпро-донецька культура. К., 1968, стор. 177.

гострореберні, які під вінцями і на плічках прикрашені шнуром орнаментом (рис. 2, 1, 3, 4). У посудинки з похованняЗа відігнуті назовні вінця мають під зрізом нерівний відбиток шнура, а на плічках є шнуріві трикутники додори вершиною; вздовж ребра проходить лінія, облямована зигзагом. Орнамент другого екземпляра (поховання № 7) та-коож складається з аналогічних трикутників, тільки виконаних більш чітко.

Аналогічні описаним посудини наявні в окремих похованнях під кам'яними закладами зрубного часу в Надпоріжжі³. Великі грунтові мо-

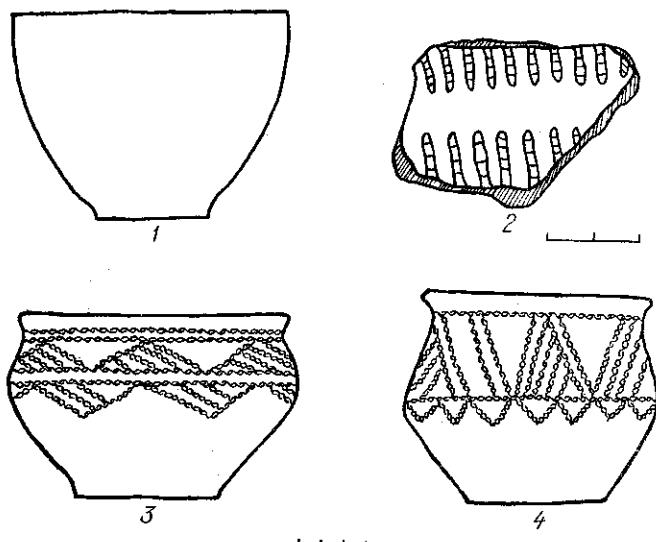

Рис. 2. Кераміка з могильника зрубної культури поблизу с. Йосипівка на Орелі:

1 — посудина з поховання 10; 2 — фрагмент кераміки з поховання 3; 3 — посудина з поховання 7; 4 — посудина з поховання 3а.

гильники цієї доби на Україні невідомі. Відкриті вони в Поволжі, де, на думку дослідників, над кількома розташованими поряд похованнями насипався один курган⁴. Там же виявлені й окремі безкурганны поховання, матеріали яких ідентичні знахідкам з Йосипівки. Це дає підставу вважати могильник на Орелі пам'яткою зрубного часу.

А. С. БЕЛЯЕВ

Могильник срубной культуры у с. Осиповки на Орели

Резюме

В 1971 г. экспедицией ИА АН УССР начато обследование грунтового могильника у с. Осиповка Магдалиновского района Днепропетровской области. Из 12 раскопанных погребений два неолитических. Остальные, как свидетельствует положение костяков и инвентарь, можно отнести к срубному времени.

³ О. Лагодовська. Кам'яні закладки Надпоріжжя.— АП УРСР, т. II. К., стор. 175.

⁴ Н. Я. Мерперт. Из древнейшей истории Среднего Поволжья.— МИА, № 61. М., 1958, стор. 87, 150.

П. І. ХАВЛЮК

Заячівський могильник на Вінниччині

1967 р. під час господарських робіт на садибі жителя с. Заячівки (тепер с. Клекотини) Шаргородського району Вінницької області А. Таранця випадково було розкопано три поховання, які, за повідомленням власника садиби, супроводжувались глиняним посудом і металевими речами. Всі три поховання з частиною інвентаря були перенесені на місцеве кладовище.

У Вінницький обласний краєзнавчий музей надійшли дві арбалетні бронзові фібули (рис. 1, 7, 8), обшивка скриньки і вісім глиняних посудин. Серед них — дві сірі тонкостінні гончарні мисочки; перша висотою 4,2 см, діаметром 12 см (рис. 1, 2), друга — відповідно 3,6 см та 10,5 см (рис. 1, 3); піддон чітко виражений, поверхня лощена й ріфлена. Є також маленький з відбитою шийкою сірий глечик (рис. 1, 4), два сироглиняних гончарних кубки. Перший (рис. 1, 10) висотою 4,5 см, діаметром 6,3 см; другий з підлощеною поверхнею, його висота становить 4,7 см, діаметр — 5,8 см, збоку у дні пробита дірочка. Ці кубки досить схожі на скляні посудини з Косанівського могильника¹.

Чи не найбільш цікавими із заячівських знахідок є останні три посудини. Перша — це гончарна, сірого кольору, лощена тривуха ваза чи посудина на високому конічному пустотілому піддоні подібна до сітули (рис. 1, 1). Висота її дорівнює 23 см, діаметр шийки разом з вінцями — 18 см; ваза пошкоджена під час земляних робіт — відбиті одне вухо. Другий виріб — ліпний з шорсткою поверхнею горщик, прикрашений чотирма виступами — наліпами. Колір сірувато-темний до чорного, біля вінець стінки підлощені. Висота горщика становить 13 см, діаметр шийки — 10,2 см, дна — 7,4 см (рис. 1, 5). Третя посудина — миска, що має діаметр 16 см і висоту 5 см, виготовлена на гончарному кругі з добре відмуленої глини рожевого кольору (рис. 1, 6). Стінки завтовшки всього 3—4 мм; вінця сильно відігнуті, плічка різко виражені, округлі.

Заячівська ваза на піддоні унікальна для черняхівської культури, але синхронною з нею може бути ліпна посудина на піддоні з могильника Дитиничі². Що ж до горщика з наліпами на стінках, то така орнаментація типова для черняхівських пам'яток Південного Бугу і лівого берега Середнього Дністра. Зокрема кілька посудин з подібним орнаментом виявлено Н. М. Кравченко на Косанівському могильнику³.

За 200 м на південний захід від Заячівського могильника виявлені залишки черняхівського селища, очевидно, одночасного з останнім. Тут знайдена монета Александра Севера, яку місцевий краєзнавець К. А. Манятовський передав автору. Монета, виготовлена з низькопробного срібла, являє собою «варварське» наслідування римського денарія.

Найближча периферія пам'ятки за черняхівської доби була заселена досить густо, про це свідчать залишки ще одного селища поблизу с. Слободи Мурафської в урочищі Сінокос. Топографічно могильник розташований вище поселення і займає частину високої ділянки плато над долиною р. Клекотинка, невеликої лівої притоки р. Мурафи, що впадає в Дністер. Розкопки на площі 132 м² були зосереджені на вільному від будівель місці на перехресті доріг (рис. 2). Очевидно, ця частина могильника є центральною, бо по обидва боки розкопаної площи в садибах місцевих жителів у різний час було випадково знайдено кілька поховань.

¹ Н. М. Кравченко. Косановский могильник.— История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры. М., 1967, стор. 132, табл. XVII, рис. 1—2.

² М. Ю. Смішко, І. К. Свешніков. Могильник III—IV ст. н. е. у с. Дитиничі Ровенської області.— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, вип. 3. К., 1961, стор. 99, рис. 7—4.

³ Н. М. Кравченко. Вказ. праця, стор. 9, рис. 7, 12; рис. 8, 3, 4.

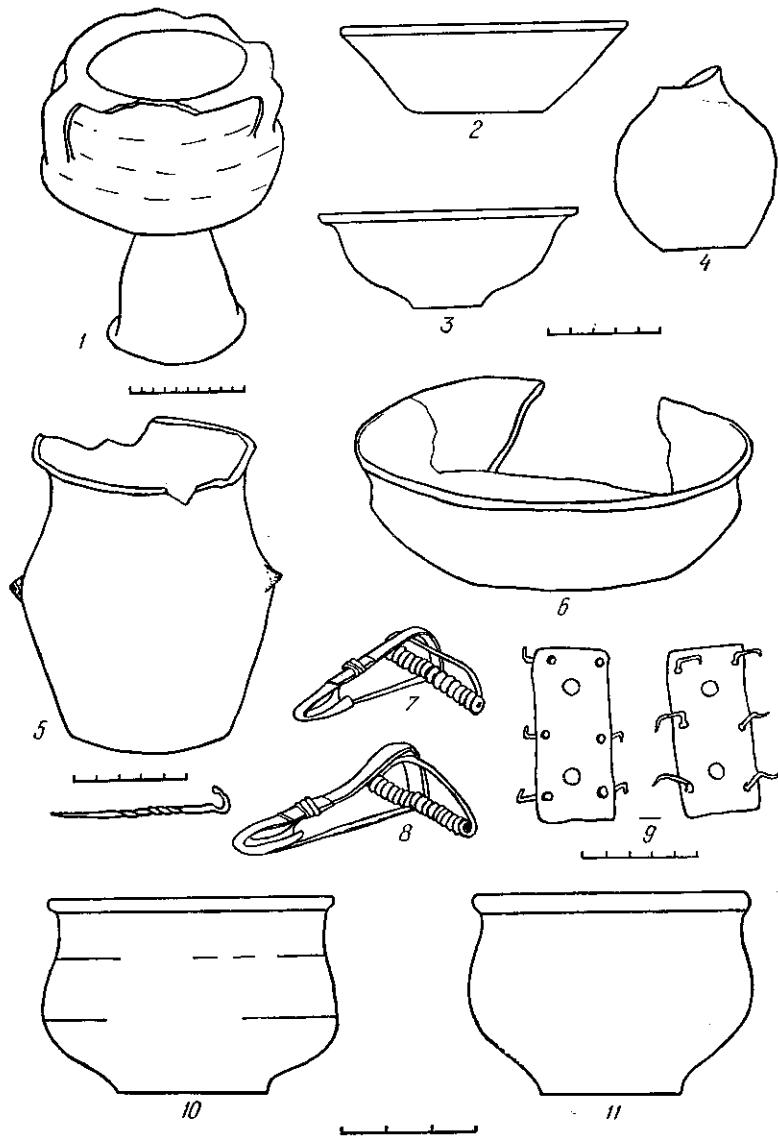

Рис. 1. Черняхівський могильник Заячівка. Речі, знайдені під час господарських робіт (1—11).

Отже, враховуючи відстань між крайніми похованнями, виявленими місцевими жителями, можна припустити, що територія пам'ятки була завдовжки 150 м і завширшки 50—70 м.

Разом під час розкопок виявлено 15 поховань-трупопокладень. Нижче дається їх характеристика.

Поховання I зруйноване пізньою ямою, контури якої добре помітні в зразі ґрунту. Окремі черепки гончарного сірого посуду почали траплятися на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. На глибині 1,1 м зафіксовано розрізнені й перемішані кістки, що, як свідчить речовий матеріал, належали дорослій жінці.

Серед знахідок були бронзова трубка-пронизка, корпус великої фібули з півд'язним приймачем (рис. 3, 13), шматок бронзової бляшки (рис. 3, 18), біконічне глиняне прясло і уламки великого сірого гончарного глека з ручкою (рис. 4, 4).

Поховання 2 виявлене на глибині 1,3 м. Могильна яма простежена на рівні кістяка дитини, орієнтованого головою на захід. Збереглося поховання погано: є лише кістки ніг, частина таза, ребра. Біля голови стояв сірий глечик з підлощеною поверхнею, на якій нанесені вертикальні лінії (рис. 4, 2); висота глечика дорівнює 12,5 см; діаметр шийки — 8 см. Знайдені також залишки скляного кубка, що розпався на дрібні уламки, 36 різокольорових скляних намистин (рис. 5, 9), дві бронзові фібули з підв'язним приймачем (рис. 3, 3, 4), пряжка з овальним в перерізі кінцем і прямокутною бляшаною накладкою, між пластинами якої залишилася частина паска (рис. 3, 8). Поблизу погано збережено-го черепа лежав кістяний гребінець з напівовальною ручкою (табл. 5, 1), виготовлений з трьох пластин.

Поховання 3. Глибина — 1 м, яма не простежується, дитячий кістяк, орієнтований головою на північ, лежав на лівому боці. Збереглася частина зігнутої в колінному суглобі ноги й частина таза. Лицеві кістки черепа розпалися. Довжина кістяка становить 0,75 м. Поховальний інвентар досить багатий: вище голови лежав трипластинчастий гребінь з напівовальною ручкою (рис. 5, 2), орнаментованою трьома концентричними кружками.

Рис. 2. Загальний план розкопок черняхівського могильника в с. Заячівці.

Біля лівого плеча знайдені дві невеликі арбалетні фібули з підв'язним приймачем (рис. 3, 1, 2). Поблизу черепа зібрано 11 скляних намистин: п'ять жовтих, чотири чорних, одна червона і велика овальна намистина з двома червоними смужками на чорному фоні (рис. 5, 7). На дитині був пасок, від якого збереглась бронзова дротяна пряжка. На ньому, можливо, висіла шкіряна сумочка, де лежали бронзова голка і невеликий черенковий ножик з того самого металу (рис. 3, 14, 15).

Поховання супроводжували сім посудин, у тому числі одна ліпна. Зважаючи на їх мініатюрний розмір, можна припустити, що всі вони виготовлені спеціально для похованального ритуалу. Посудини стояли за спиною і в ногах дитини. Це — дві гончарні миски і одна конічна з лощеною поверхнею, заввишки 7 см і діаметром 20 см. Вінця миски заокруглені (рис. 6, 1); друга біконічна, жовтого кольору, поверхня вкрита сірим ангобом, висота її дорівнює 6 см, діаметр — 11,5 см (рис. 6, 2). Тривуха біконічна ваза має широкі (2 см) вінця і лощену поверхню, висоту — 7,5 см, діаметр — 12 см (рис. 7, 3); з двох горщиків один (рис. 8, 1) виготовлений з глини, в якій є значний вміст кремністого піску, висота його становить 10,7 см, діаметр шийки — 8 см, товщина стінок біля дна — 1 см; другий — з такої самої глини, але стінки його значно тонші (рис. 8, 4), висота його дорівнює 7,8 см, діаметр шийки — 6,8 см. Є також сіроглиняний з вертикально лощеною поверхнею глечик (рис. 4, 3) заввишки 12,5 см, діаметр шийки разом з стінками становить 3,5 см; невеликий глиняний ліпний келих (рис. 7, 5) світло-коричневого кольору з шийкою діаметром 5,2 см, висотою 5,5 см. Біля вінця келих орнаментований пояском, а на стінках овальними, злегка вдавленими кружками, що нагадують візерунок на відомих черняхівських привізних скляних посудинах.

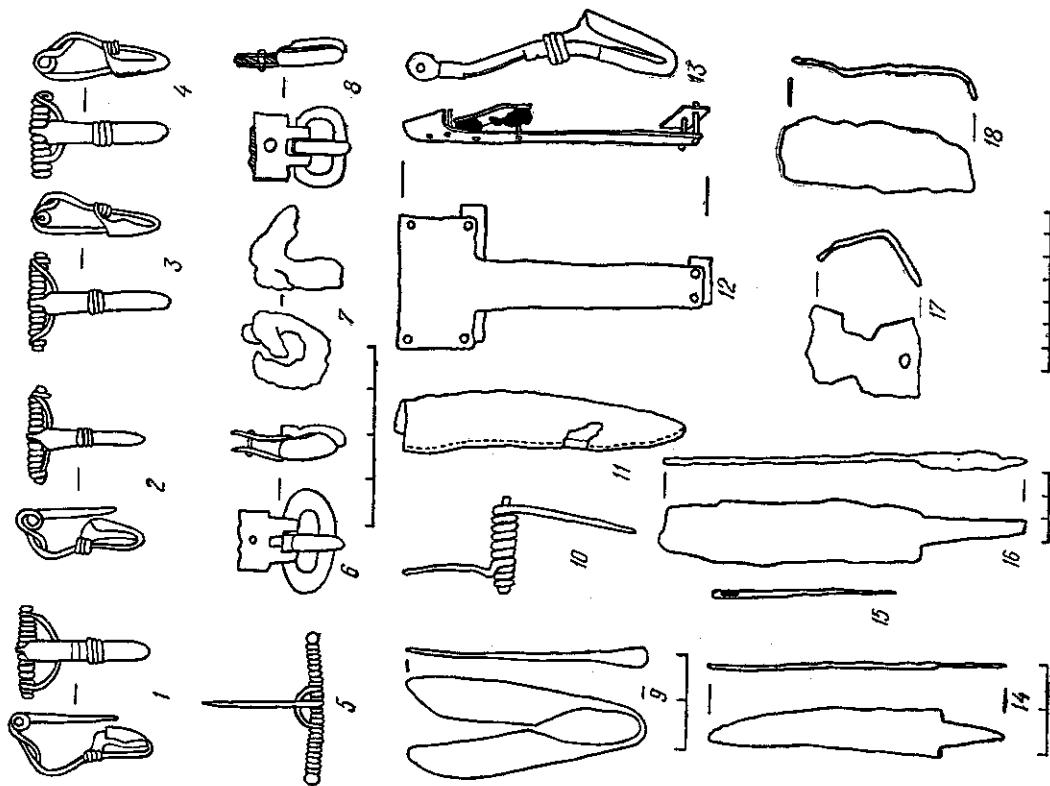

Рис. 3. Заячівка. Фібули і металеві предмети:
1 — з поховання 9; 2 — з поховання 2; 3 — з поховання 3;
4 — з поховання 1.

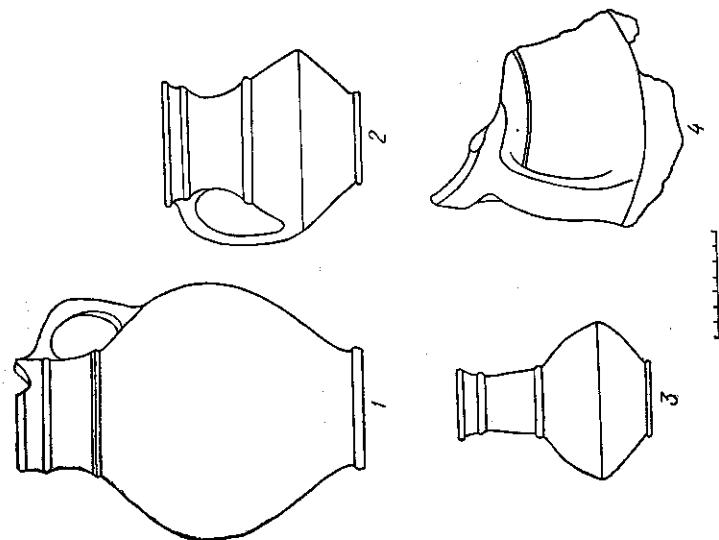

Рис. 4. Заячівка. Глечики:
1 — з поховання 9; 2 — з поховання 2; 3 — з поховання 3.

Рис. 3. Заячівка. Фібули і металеві предмети:
13, 18 — з поховання 1; 3, 4, 8 — з поховання 2; 1, 2, 16,
15 — з поховання 3; 5, 6, 7, 9, 11, 12, 17 —
з поховання 5; 10 — з поховання 9.

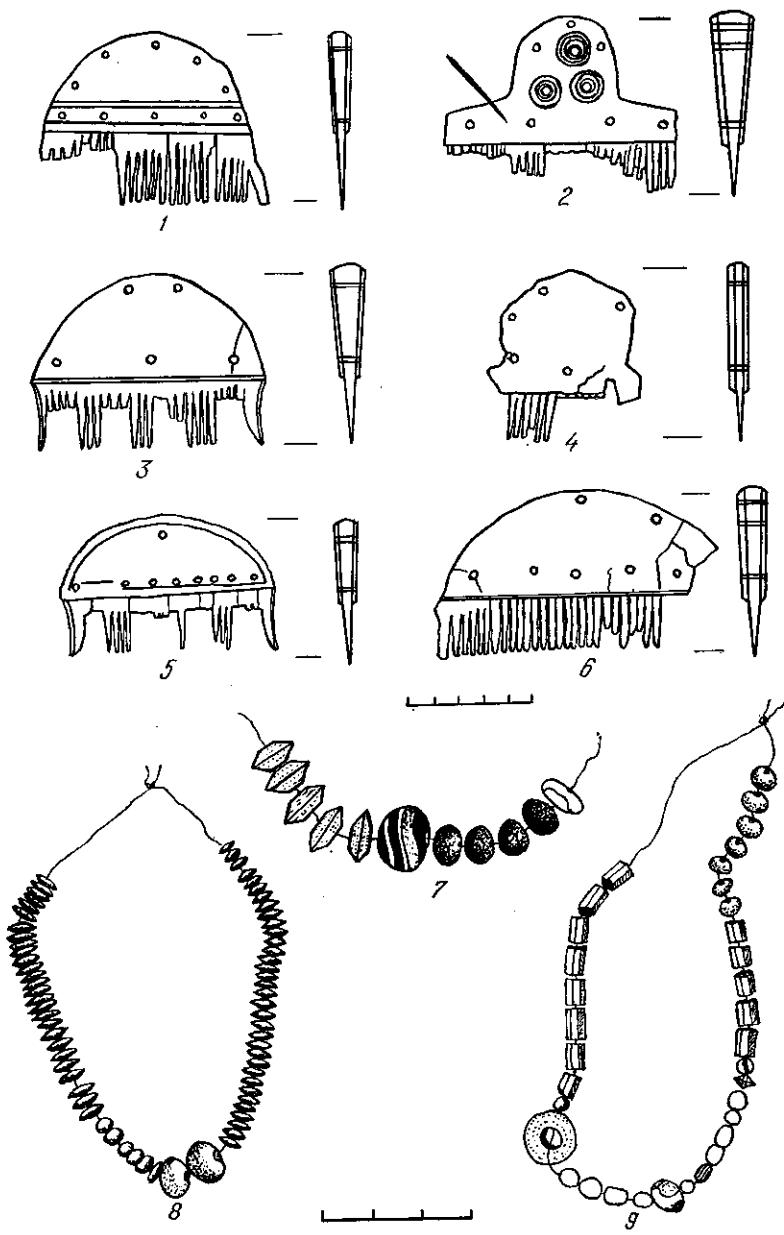

Рис. 5. Заячівка. Кістяні гребінці, намисто.

1, 9 — з поховання 2; 2, 7 — з поховання 3; 3 — з поховання 4; 4 — з поховання 6; 5 — з поховання 8; 6 — з поховання 9; 8 — з поховання 14.

Поховання 4 майже не збереглося, на його місці знайдено лише кілька ребер і фаланг ступнів ніг дитини. Глибина — 0,7 м, орієнтація не встановлена. В складі інвентаря: дві гончарні миски, що стояли майже поруч, перша — конічної форми, з сильно відігнутими вінцями (рис. 6, 4), висота її — 8 см, діаметр — 21 см; друга — біконічна, виготовлена з сірої глини, але поверхня її має темно-сіре вертикальне лощіння, висота — 7 см, діаметр — 11,5 см (рис. 6, 3). Ще одна темно-сірого кольору посудинка стояла всередині великої миски. За формою вона нагадує бі-

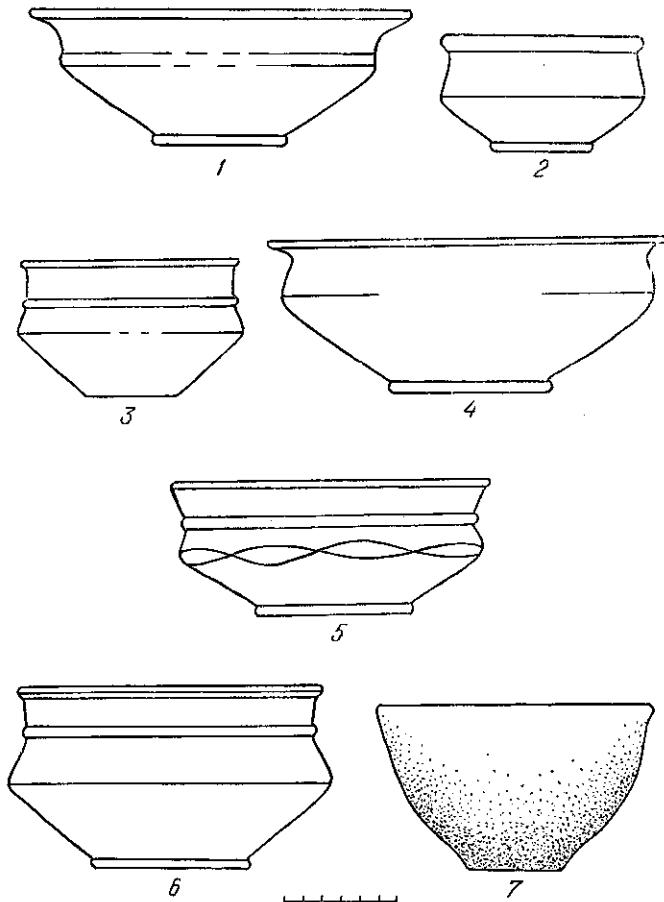

Рис. 6. Заячівка. Миски:
1, 2 — з поховання 3; 3, 4 — з поховання 4; 5, 7 — з поховання 7;
6 — з поховання 9.

конічні миски, але розмір її надто малий — висота 4,7 см, діаметр — 7,3 см. Скоріше це був кухоль.

Досить цікавий ліпний, коричневого кольору горщик із загнутими всередину, злегка підлощеними вінцями (рис. 8, 2). Близьче до дна тулуб його ошершавлений, товщина стінок — 1 см. Така кераміка відома і на Косанівському могильнику⁴.

З інших знахідок слід відзначити кістяний гребінь з трьох пластин, скріплений бронзовими цвяшками (рис. 5, 3). Зверху поховання, у за-сипці ями, навіть у мисці, помічені куски вугілля дуба і верби. Створюється враження, що похованальні ями перекривали дерев'яні цурки, які

⁴ Н. М. Кравченко. Вказ. праця, стор. 121, табл. VI, 8, 11.

після ритуалу були спалені і через деякий час засипані землею, бо кальдинованих кісток не виявлено.

Оскільки подібне поховання відоме на Косанівському могильнику (№ 16)⁵, можна вважати, що наявність вугілля тут не випадкова. Очевидно, це імітація трупоспалення на місці.

Поховання 5. На глибині 0,9 м відкрито кістяк, орієнтований головою на північ. Ліва рука напівзігнута, кисть її лежала на тазі. Права

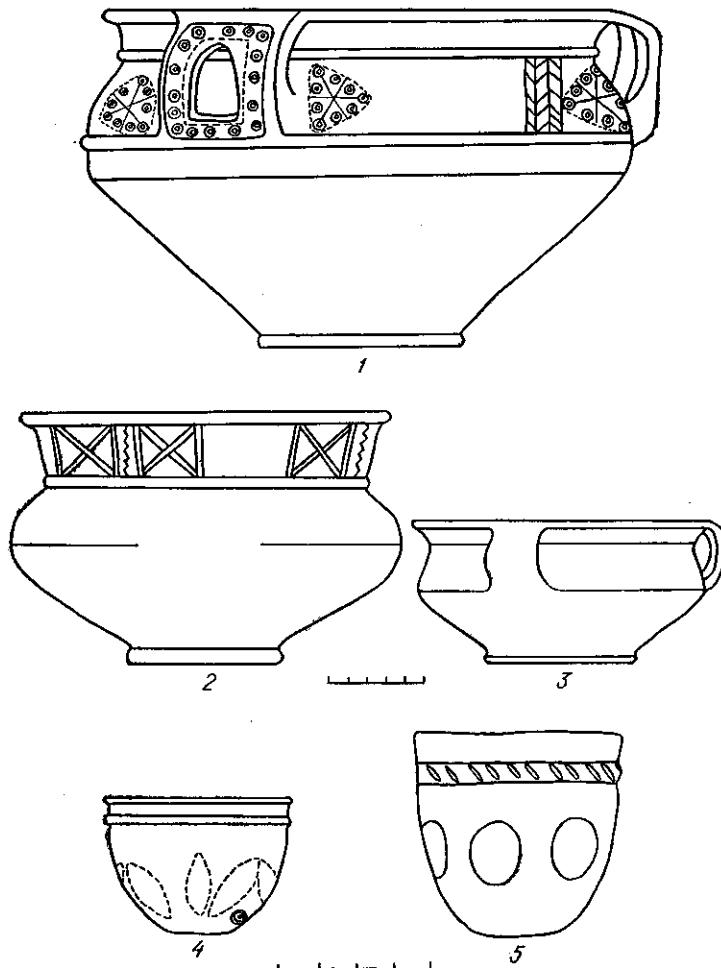

Рис. 7. Заячівка. Вази і ліпні глянняні кубки.

1, 4 — з поховання 9; 2 — з поховання 6; 3, 5 — з поховання 3.

рука також напівзігнута, але покладена на грудну клітку. Голова повернута вліво, кістки черепа збереглися погано. У засипці похованальної ями знайдений уламок гончарної вази з широкими вінцями і кусочки арбалетної фібули з підв'язним приймачем (рис. 3, 10). П'яте і четверте поховання розташовані одне від одного настільки близько, що контури ям з одного боку взаємно пересікалися. Вказана вище стратиграфія речей, можливо, викликана тим, що четверте поховання було зруйноване п'ятим.

Поховання 6. Розташоване на одній лінії з попередніми і на віддалі 1,5 м від п'ятого. Глибина його дорівнює 1 м. Орієнтація кістяка північна,

⁵ Н. М. Кравченко. Вказ. праця, стор. 88.

кисть правої руки була під правою ногою, ліва стиснута в кулак. Поховальна яма не простежена. Поховання належить жінці. Склад інвентаря такий: два черешкові залізні ножі, сильно пошкоджені корозією, трипластинчастий з овальною ручкою гребінець, пластинки якого скріплені залізними цвяшками (рис. 5, 4); ваза з відігнутими назовні вінцями і округлими боками, орнаментована по шийці парними метопами. Останні складаються з прямокутників, утворених паралельними і пересчесними лініями (рис. 7, 2). Висота вази становить 12,5 см, діаметр —

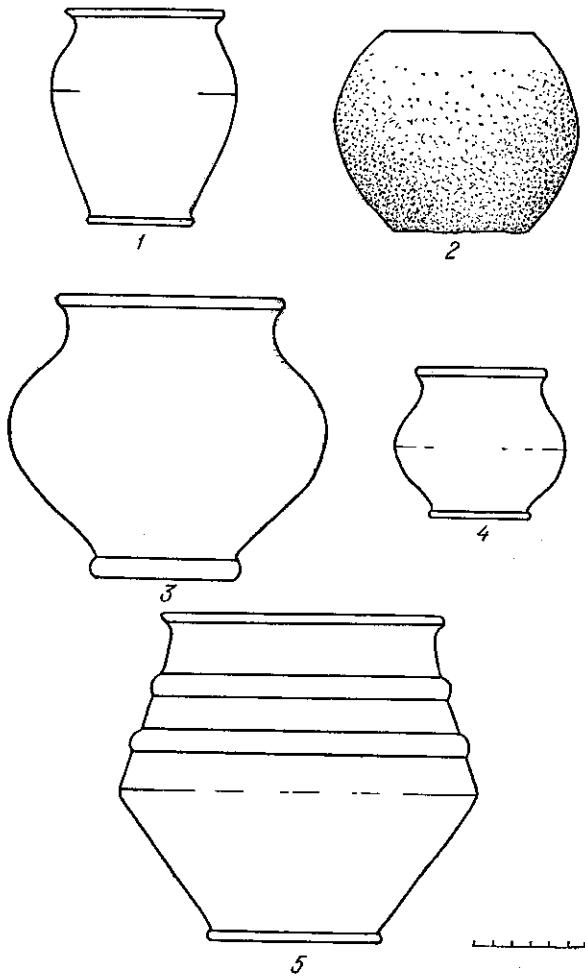

Рис. 8. Заячівка. Горщики:
1, 4 — з поховання 3; 2 — з поховання 4; 3, 5 — з поховання 6.

19 см, вся її поверхня старанно лощена. Решта посуду — горщик сірого кольору заввишки 15 см, з відігнутими назовні вінцями діаметром 12 см, сильно опуклими боками, порівняно товстим піддоном (рис. 8, 3); біконічна з двома паралельними поясами у верхній частині тулуба лощена ваза (рис. 8, 5) заввишки 17 см, діаметр вінець — 15 см. Посудини цього типу рідко трапляються на черняхівських поселеннях Південного Побужжя.

Поховання 7 виявлене за 6 м на південний захід від попереднього. Воно зруйноване піньовою ямою, череп зсунуто. Кістки частково пошкоджені, траплялися з глибини 0,9 м до 1,1 м. Частина кістяка збереглася на місці, що дало можливість встановити його північну орієнтацію з

невеликим відхиленням на північний схід. Супровідний інвентар: великий залізний ніж (рис. 3, 16), в якому корозія скріпила незначні залишки масивної дерев'яної ручки; нижня частина (пружина і голка) срібної фібули, спинка не збереглася (рис. 3, 5); керамічні вироби. Серед останніх — біконічна миска, заввишки 6,4 см, діаметром 16,3 см, з фігурно обробленим ребром, виготовлена з добре відмуленої глини, поверхня вкрита темним ангобом (рис. 6, 5); схожа на миску конічна ліпна посудина з добре відмуленої коричневої глини, поверхня плямиста від повторного нагрівання, висота дорівнює 8 см, діаметр — 16,3 см, товщина стінок біля дна — 1 см (рис. 6, 7); великий червонуватого кольору глек з ручкою і широкою шийкою, який розпався на дрібні уламки.

Поховання 8 було розташоване на 3 м на північний захід від сьомого і на віддалі 1 м від другого. Воно пошкоджене пізнішою ямою. Глибина — 1,5 м, орієнтація західна. Поховання належить жінці середнього віку, поблизу черепа знайдений гребінь з трьох кістяних пластинок, з'єднаних мідними чи бронзовими скріпами. Овальна ручка гребеня з обох боків на відстані 1 мм від краю орнаментована врізною лінією (рис. 5, 5).

Поховання 9 — одне з найбагатших і добре збережених — належить молодій жінці. Довжина становить 1,85 м, орієнтація північна, кістяк лежав на спині, руки витягнуті вздовж тулуба, голова повернута ліворуч. Глибина дорівнює 1,45 м, що на 0,35 м нижче рівня дитячого поховання 10, розташованого за 1,5 м південніше. Могильна яма простежувалася погано і не на всій площині, лише в ногах засипка її складалася з гумусованого ґрунту, який досить чітко відрізняється від навколошнього суглинку. Інвентар різноманітний. З металевих речей є бронзова чи мідна оббивка дерев'яної скриньки, знайдена ліворуч черепа (рис. 3, 12), овальна бронзова і погано збережена залізна пряжка (рис. 3, 6, 7). Біля пояса був невеликий шкіряний чохол, який зберігся завдяки окислам бронзи (рис. 3, 11). Чохол виготовлений з тонкої шкіри типу сучасного хрому і зшитий досить густим швом. Тут зберігалися невеликі бронзові ножиці і мініатюрний ножик, які, безсумнівно, були речами туалету. В цьому самому чохлі знайдена бронзова голка завдовжки 5,7 см. Трипластинчастий гребінець лежав ліворуч, нижче колін. Можливо, що він був закріплений у довгій косі.

Серед керамічних виробів привертає увагу велика тривуха орнаментована ваза (рис. 7, 1) з широкими плоскими вінцями. Вона виготовлена на гончарному круглі з світло-сірої добре відмуленої глини; на роздвоених ручках-вухах наявний орнамент у вигляді кружечків, на шийці — кружечками відтиснутий трикутник, краї якого окреслені пунктирними лініями. Кути її сторони останнього з'єднані перехресними лініями. Висота дорівнює 17,8 см, діаметр шийки з вінцями — 27,5 см. Вся поверхня лощена. Праворуч від голови стояла велика гончарна відкрита миска конічної форми діаметром 0,5 м, а в ній — менша біконічна, з вінцями, загнутими всередину, діаметром 16,5 см, заввишки 10 см (рис. 6, 6). Ця миска прикривала курячі яйця, покладені в більшу миску, про що свідчать залишки роздавленої шкараалупи.

Нижче, з правого боку стояв сірий гончарний горщик (рис. 9, 1), пошкоджений знизу; він був наповнений зерном (пшеницею?), яке під час випалу посудини в горні вигоріло, але відбитки його добре збереглися. Вздовж правого боку розміщувалися невелика сірого кольору мисочка і біконічний чорний кубок, орнаментований пунктирним візерунком (рис. 7, 4). Поміж потрійними листками — розеткою втиснуті концентричні кружечки. Ще один горщик з червонової глини розпався на дрібні уламки і його не вдалося реставрувати. В ногах лежав гончарний світло-сірий глечик заввишки 19,3 см (рис. 4, 1). Трапилися ще два гончарних горщики. Перший з шорсткою поверхнею (рис. 9, 2), виготовлений з сірої глини, в якій було багато крем'янистого піску. Форма асиметрична,

труба, висота горщика становить 11,3 см, діаметр вінець — 11,8 см. Другий горщик за розміром більший, заввишки 18 см, діаметр вінець дорівнює 15 см. Глина світло-коричнева, без сторонніх домішок, поверхня лощена.

Вище голови небіжчиці була покладена ритуальна їжа — невелике порося, кістяк якого простежений в анатомічній послідовності майже повністю.

Поховання 10. На глибині 1,1 м виявлено кістяк дитини віком 7—10 років, орієнтований головою на захід; череп роздавлений землею, кістки збереглися погано. Поховальний інвентар відсутній. Порівняно з дев'ятим похованням дно могильної ями вище на 0,35 м.

Поховання 11 належить дорослій людині. Глибина — 1,1 м, орієнтація північно-західна. Тіло лежало на спині, руки витягнуті. Череп зберігся погано, але стан кістяка задовільний, хоч немає фаланг пальців обох рук. Довжина скелета — 1,54 м. Поховання безінвентарне.

Поховання 12 розташоване за 3 м від попереднього на глибині 0,75 м. Кістяк орієнтований головою на південний схід, череп і таз масивніші, ніж в інших похованнях. Поза небіжчика — на спині, з витягнутими вздовж тулуба руками. Інвентаря немає.

Поховання 13. Глибина — 0,9 м. Погано збережений дитячий кістяк був орієнтований головою на північ; супровідних речей не виявлено; у засипці могильної ями знайдено кілька грудочок залізної руди.

Поховання 14 повністю зруйноване, судячи з кісток — дитяче. На глибині 0,8 м трапилися такі знахідки: біля черепа зібрана низка намиста — 57 синіх, біконічних намистин, дві овальні чорного кольору, одна подвійна і одна потрійна також чорного кольору (рис. 5, 8).

Поховання 15. Виявлений на глибині 0,9 м кістяк лежав на спині з витягнутими вздовж тулуба руками. Довжина його дорівнює 1,55 м, орієнтація західна, череп звернутий ліворуч, ступні ніг зберегли вертикальне положення. Поховання належало людині середнього віку. Розташоване воно на віддалі 0,3 м від попереднього. Можливо, що це й спричинилося до зруйнування ранішого поховання 14. Могильна яма простежена лише у нижній частині, контури її виділялися на суглинку більш темним, насипним гумусованим ґрунтом. Інвентар відсутній.

З 15 досліджених у Заячівці поховань три орієнтовані на захід, шість — на північ, одне — на північний захід, ще одне — на південний схід. Орієнтація трьох трупопокладень не визначена, оскільки кістяки погано збереглися.

Два поховання із західною орієнтацією безінвентарні, але третє дитяче (2) виявилося багатим (глечик, намисто, скляний кубок, дві фібули, пасок з бронзовою пряжкою і гребінець). Чотири з північною орієнтаці-

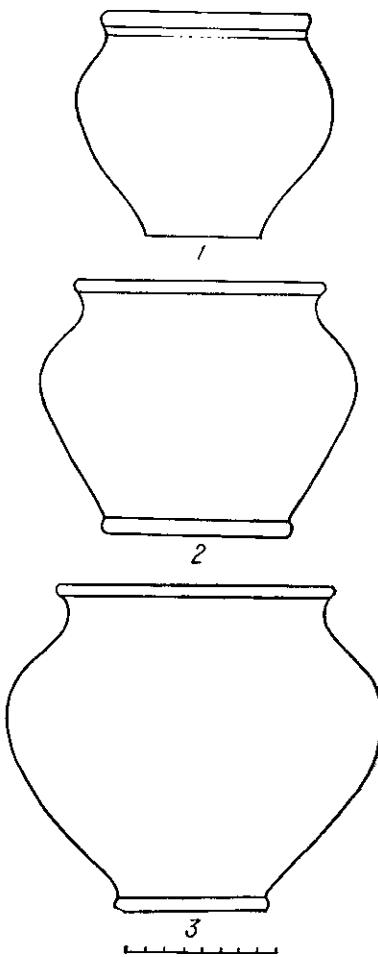

Рис. 9. Заячівка. Горщики (1—3) з поховання 9.

єю мають багатий інвентар, одне — бідний і одне без інвентаря. Останнє стосується також поховань з північно-західною і південно-східною орієнтацією. До речі, південно-східна є винятком у черняхівській культурі.

Приблизно таке саме явище спостерігається і на Косанівському могильнику. Отже, з інвентарем і без нього на Південному Бузі та Лівобережжі Дністра бувають поховання, орієнтовані як на захід, так і на північ. У цьому, найімовірніше, слід вбачати не тільки релігійну належність, а й етнічно-соціальне становище покійника.

Більшість поховань (8) була виявлена на глибині 1—1,5 м від рівня сучасної поверхні, меншість (7) — 0,7—0,9 м.

Слід відзначити, що на всій розкопаній площі могильника з глибиною 0,35 м від сучасної поверхні простежується незначний шар битого гончарного і ліпного посуду, серед якого зрідка траплялися кістки тварин, кусочки залізної руди й уламки дрібних залізних предметів. Подібні спостереження зроблені Н. М. Кравченко на Косанівському могильнику⁶. Е. О. Симонович вважає, що це сліди поминального обряду — тризни⁷. Звичайно, рідко розсіяні на площі могильника залишки кераміки і кісток тварин могли з'явитися саме таким шляхом, але потрібно мати на увазі, що інколи знахідки в шарі ґрунту над похованнями відсутні. Подібне, наприклад, мало місце під час розкопок черняхівського могильника у Вилах Ярузьких на Дністрі.

Кілька слів про датування Заячівського могильника. Знайдені тут чотири бронзових і одна срібна фібули, а також дві, передані в музей ще до розкопок, належать до одного типу — з підв'язаним приймачем. За класифікацією А. К. Амброза, вони визначені як двочленні прогнуті підв'язні фібули⁸. Заячівські екземпляри, крім знайдених до розкопок та фібул з першого поховання, невеликого розміру. Вісі пружин залізні, спинка позбавлена орнаменту. Фібула з першого поховання на спинці має проковані бічні грані. Срібна фібула аналогічна екземплярові з Косанівського могильника (поховання 32), що, як і фібули, датується III—IV ст. н. е.⁹

За характером інвентаря і похованальним ритуалом Заячівський могильник нічим не відрізняється від Косанівського, а тому обидві пам'ятки можна вважати одночасними. Не суперечать датуванню Заячівського могильника III—IV ст. н. е. і такі речі, як трипластинчасті кістяні гребінці. Аналогії їм добре відомі в багатьох пам'ятках черняхівської культури. Ці гребінці, на думку Г. Ф. Нікітіної, побутують у розвинуту пору культури полів поховань черняхівського типу, і хронологічний їх діапазон обмежений другою половиною III—IV ст. н. е.¹⁰

П. И. ХАВЛЮК

Заячевский могильник на Винниччине

Резюме

В 1967 г. во время хозяйственных работ в с. Заячевке Шаргородского района Винницкой области случайно был обнаружен Черняховский могильник. Раскопками вскрыта площадь 132 м², на которой оказалось 15 погребений — трупоположений разной ориентации.

На основании инвентаря, сохранившегося в погребениях, могильник датируется III—IV вв. н. э. Характеристика инвентаря и погребального ритуала позволяет сделать вывод, что исследуемый памятник ничем не отличается от Косановского могильника на Южном Буге и является одновременным с ним.

⁶ Н. М. Кравченко. Вказ. праця, стор. 102—103.

⁷ Э. А. Симонович. Магия и обряд погребения в черняховскую эпоху.—СА, № 1. М., 1963, стор. 56.

⁸ А. К. Амброз. Фибулы юга европейской части СССР.—САИ. М., 1966, стор. 60—61, табл. II, 6, 20.

⁹ Н. М. Кравченко. Вказ. праця, стор. 94, табл. IX, 9; стор. 114.

¹⁰ Г. Ф. Никитина. Гребни черняховской культуры.—СА, № 1. М., 1969, стор. 147—159.

Г. Г. МЕЗЕНЦЕВА, В. Д. ГОПАК

Залізні вироби з стародавнього Белгорода

Давньоруські міста — невичерпне джерело для вивчення розвитку різноманітних ремесел. Здавна міські ремісники вміли застосовувати складну техніку виробництва і створювали безліч інструментів, знарядь праці, предметів побуту, зброї і прикрас, які й досі вражают майстерністю і віртуозністю свого виконання. Багато з цих виробів, завдяки вмілу винайденим формам, збереглися до наших днів, підтверджуючи висловлення К. Маркса про те, що коли форма інструмента емпірично винайдена, то він залишається іноді протягом тисячоліття¹.

Археологічні розкопки на території сучасного с. Белгородки Києво-Святошинського району, проведені кафедрою археології і музеєзнавства Київського ордена Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка за останні роки (1967—1972)², свідчать, що Белгород, як і інші давньоруські міста, був центром високорозвинутого ремесла. На це вказують численні знахідки ремісничих інструментів, напівфабрикатів, сировини, а також різноманітні вироби, які траплялися на всій території — у житлах, спеціальних приміщеннях та поблизу них. Вони знайдені на дитинці і особливо на посаді, де простежена більшість слідів виробництва.

Одне з провідних місць належало залізоробному ремеслу. Майже в усіх відкритих житлах (блізько 40) знайдено ті чи інші залізні предмети, загальна кількість яких становить понад 400. На посаді виявлено кілька приміщень, де були шматки залізних шлаків і залишки руди, що свідчить про наявність тут ремісничих майстерень.

Асортимент залізних виробів, знайдених у Белгороді, надзвичайно широкий. Це і сільськогосподарські знаряддя праці (серпи, коси, сохи, лопати, рибальські гачки тощо), і інструменти ремісників (долота, шила, ножі, тесла, пилки), і зброя та предмети кінського спорядження, а також різноманітні предмети побуту і прикраси, як наприклад пряжки, бляшки, підвіски, гудзики, замки, цвяхи тощо. Всі ці вироби за формами та розмірами аналогічні знахідкам з Києва, Новгорода, Чернігова та інших давньоруських міст³, що вказує на високий рівень їх виготовлення.

Спеціального вивчення залізних виробів з Белгорода досі ще не проводилося. Тим часом цей вид ремесла заслуговує на особливу увагу, бо він є показником економічного розвитку міста. До того ж белгородські вироби, крім спільніх рис з іншими давньоруськими речами, мали й деякі своєрідні особливості, як у технології виготовлення, так і в зовнішніх ознаках їх оформлення. З метою глибшого дослідження цих особливостей та технології залізоробного виробництва було вперше проведено металографічний аналіз найбільш типових і цікавих предметів*.

Серед відібраних 46 залізних виробів з Белгорода були знаряддя праці (ножі, ножиці, зубила, лопати, серпи); зброя — наконечники

¹ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 460.

² Г. Г. Мезенцева. Новые исследования древнего Белгорода Киевского.— Археологические открытия 1968 г. М., 1969; ії ж. Дослідження Белгорода Київським університетом.— Археологічні дослідження на Україні. К., 1969; ії ж. Розкопки Белгорода в 1969 р.— Археологічні дослідження на Україні в 1969 р., вип. IV. К., 1972.

³ М. К. Каргер. Древний Киев, т. I. М.—Л., 1958, табл. XII, XXV, LIX; Б. А. Колчин. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого (Продукция, технология).—МИА, № 65. М., 1969, рис. 45, 46, 57, 58, 65, 84, 96; Б. А. Рыбаков. Ремесло Древней Руси. М., 1948, стор. 205—236.

* Визначення мікроструктур проводилося на основі зіставлення структурних ознак з мікротвердістю. Вміст вуглецю в металі встановлений металографічно. Для вимірювання мікротвердості застосовано прилад ПМТ-3 з навантаженням 100 г.

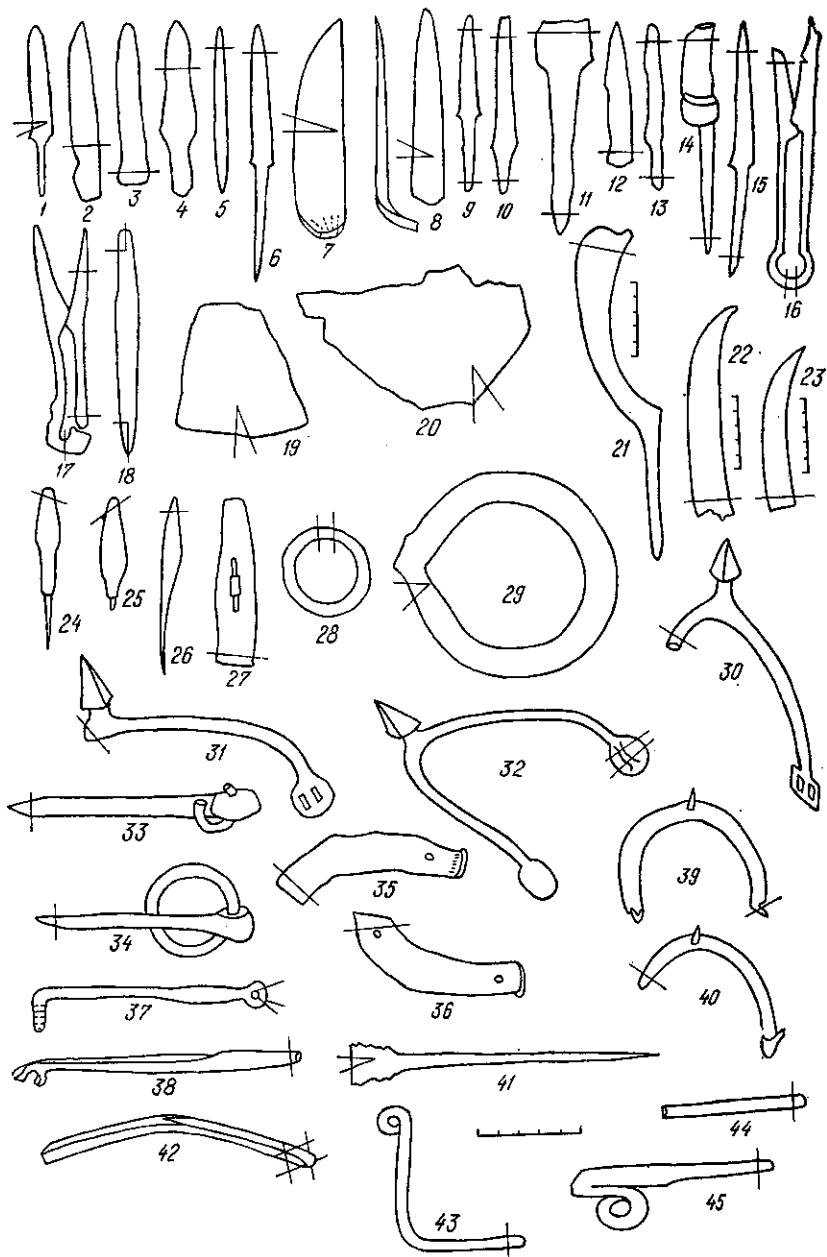

Рис. 1. Залізні вироби з Белгорода:

1—15 — ножі; 16, 17 — ножні; 18 — зубильце; 19, 20 — фрагменти окуття лопат; 21—23 — серпі; 24—26 — наконечники стріл; 27 — перехрестя кинджалу; 28, 29 — кільця; 30—32 — шпори; 33, 34 — вудила; 35, 36 — підкови; 37, 38 — ключі; 39, 40 — підковки від чобіт (?); 41 — писало; 42—45 — інші предмети.

стріл, перехрестя кинджала, деталі кінської зброй та спорядження вершника — шпори, підкови, вудила, кільця; побутові предмети — ключі, підкови, а також досить рідкісні знахідки — писала (рис. 1).

Найбільшу групу залізних знахідок становлять ножі, які часто трапляються на розкопках Белгорода, майже завжди у всіх відкритих житлах. Іх форми і розміри здебільшого звичайні: видовжена залізна штабка, один бік (спинка) потовщений, а протилежний (лезо) загостре-

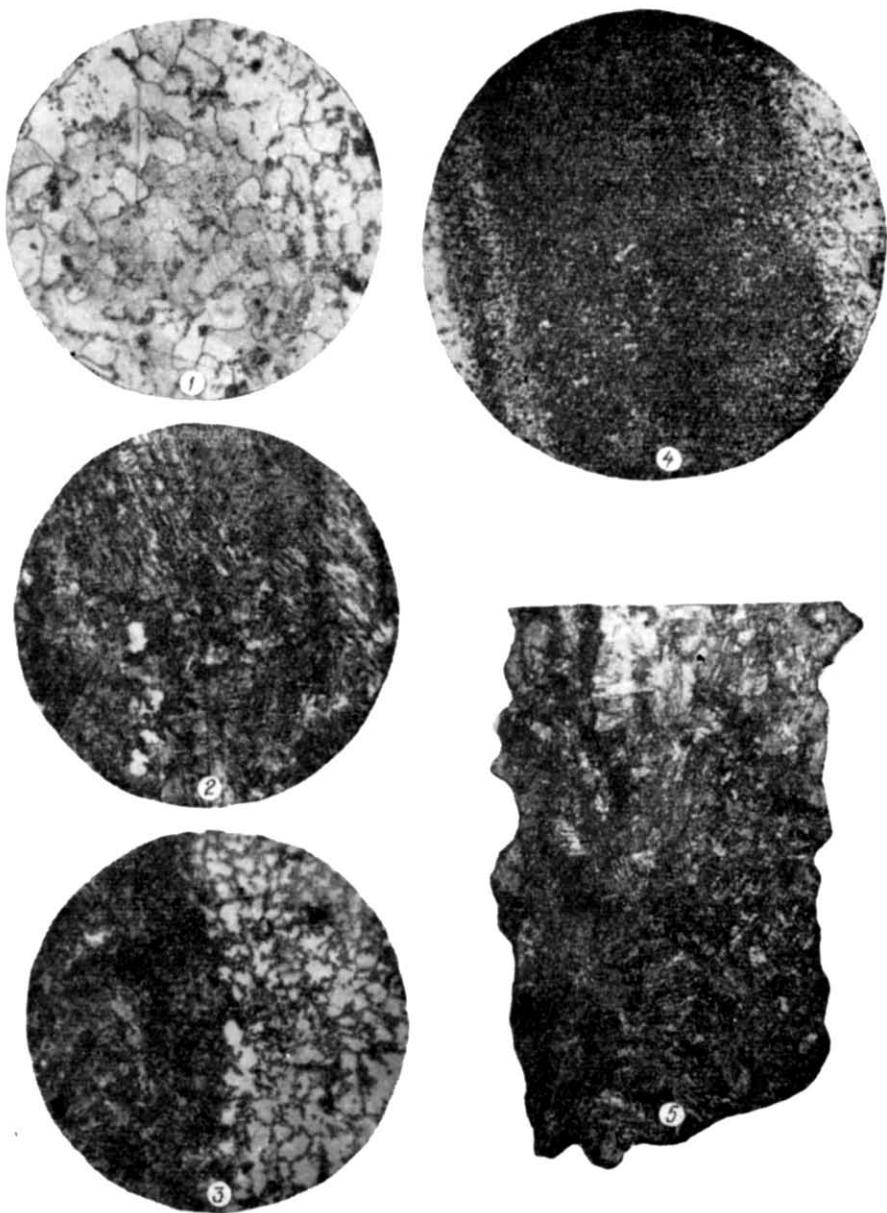

Рис. 2. Мікроструктура виробів:
 1 — ніж (1—6) $\times 270$; 2 — ніж (1—8) $\times 340$; 3 — ніж (1—15) $\times 270$; 4 — ніж (1—13) $\times 70$; 5 — ножиці (1—16), ріжуча кромка $\times 70$.

ний, на черенку — ручка, дерев'яна або кістяна, кругла чи плоска, проте вона здебільшого не збереглася. Довжина леза дорівнює від 5 до 10—12 см, ширина — 1—2 см. Частіше траплялися невеликі ножі (рис. 1, 1—6, 8—10, 12, 13, 15). Більшість з них використовувалася у господарських цілях, але деякі, більших розмірів, були, очевидно, інструментами ремісників — шевців, чоботарів та ін. (рис. 1, 7).

За технологією виготовлення белгородські ножі розподіляються на три групи. До першої, найбільш численної, належать екземпляри з погано прокованого крицевого заліза або низькопробної сталі з великою кількістю сторонніх домішок, без ознак термічної обробки (рис. 1, 1—

6). Крім звичайних ножів, до цієї групи належить і спеціальний — з масивним лезом та відігнутим черенком (рис. 1, 7). Мікроструктура цих знарядь — ферит або ферит та невелика кількість перліту (рис. 2, 1).

Другу групу становлять суцільносталеві ножі (рис. 1, 8, 11) з термообробленим лезом (черенки термообробці не піддавалися). Вони виготовлені з добре прокованої середньовуглецевої сталі (0,3—0,6% вуглецю). Мікроструктура лез — троостит відпуску або відпущений мартенсит. Мікротвердість у межах 383—642 кг/мм². Мікроструктура черенків — ферит та перліт. Наявність у одного масивного ножа цієї групи суцільносталевого термообробленого леза та залізного черенка дає підставу припустити, що останній був наварений на лезо (рис. 1, 7, 11).

До третьої групи належать зварні ножі. Серед них один має своєрідну смугасту структуру з вузьких прошарків заліза та середньовуглецевої сталі (рис. 1, 12). Важча кромка леза прогартована (мікротвердість — до 514 кг/мм²). Ножі з близькою технологічною схемою виявлені і на Канівському поселенні полян VII—IX ст., але без ознак термічної обробки.

Один екземпляр цієї групи, невеликих розмірів (рис. 1, 13), зварений з двох залізних та центральної сталевої пластинки з вмістом вуглецю 0,4—0,5%. Лезо зберегло сліди термічної обробки (рис. 2, 4). Вироби з аналогічною схемою трапляються на багатьох давньоруських поселеннях та містах і датуються X—XII ст.⁴ Це два зварні ножі виготовлені шляхом наварювання сталевого леза на залізну основу. Подібна техніка, як відомо, поширюється з другої половини XII ст. (рис. 1, 14—15)⁵.

Леза термооброблені. Мікроструктура залізних основ — ферит, мікротвердість 128—143 кг/мм². Мікроструктура сталевого леза у одного з ножів — мартенсит та троостит гартування, у другого — сорбіт відпуску (рис. 1, 3). Середня мікротвердість відповідно — 420 та 311 кг/мм². Вміст вуглецю в сталі, визначений за нетермообробленими черенками, становить 0,4—0,6%.

Таким чином, разом з якісними суцільносталевими та зварними термічно обробленими ножами у Белгороді наявна досить велика кількість дешевих низькоякісних ножів (рис. 3, 1).

На підставі технологічних схем зварних ножів комплекс досліджених предметів можна датувати IX—XIII ст., що підтверджується й іншим датуючим матеріалом з Белгорода.

Крім того, під час розкопок у Белгороді були знайдені ножиці, хоч їх виявлено значно менше і лише у приміщеннях. За формами вони належать до так званих пружинних. Довгі загострені леза не скріплени між собою, а лише поєднані з одного боку півкільцем. У господарстві пізніших часів вони відомі під назвою ножиць для стрижки овець. Розміри белгородських екземплярів різні, від 5 до 12 см завдовжки, ширина леза — 0,5—0,7 см (рис. 1, 16—17). З двох досліджених одні (рис. 1, 16) були виготовлені з добре прокованої середньовуглецевої сталі (розподіл вуглецю нерівномірний). Леза піддані термічній обробці. Мікроструктура леза — троостит відпуску, мікротвердість — 420 кг/мм² (рис. 2, 5). Мікроструктура пружинного кільця — ферит, перліт, мікротвердість — 193 кг/мм². Другі ножиці, з погано прокованого крицевого заліза, мали певні ознаки навуглецовування поверхневих шарів. Мікроструктура — ферит, сліди перліту. Мікротвердість — 170 кг/мм².

Белгородські долста та зубила здебільшого невеликих розмірів — від 6 до 11 см. Вони являють собою плоскі або квадратні стержні, один кінець яких загострений, а другий — потовщений і має ударну площину

⁴ Г. А. Вознесенская. Стальные ножи древнего Любеча.— КСИА АН ССР, № 104. М., 1965, стор. 148.

⁵ Там же, стор. 149.

(рис. 1, 18). Одне таке зубильце було зварене з двох шарів металу — сталі та заліза. Лезо термообрізане. Мікроструктура сталевої його зони — троостит відпуску, мікротвердість — $383 \text{ кг}/\text{мм}^2$, а мікроструктура залізної ділянки — ферит; мікротвердість підвищена — $221 \text{ кг}/\text{мм}^2$ (рис. 4, 1).

Знайдені у Белгороді окуття лопат дуже фрагментовані і тому не можна говорити про їх розміри та форми. Два досліджених уламки були виготовлені з погано прокованого заліза. Мікроструктура — ферит, мікротвердість — $116—206 \text{ кг}/\text{мм}^2$.

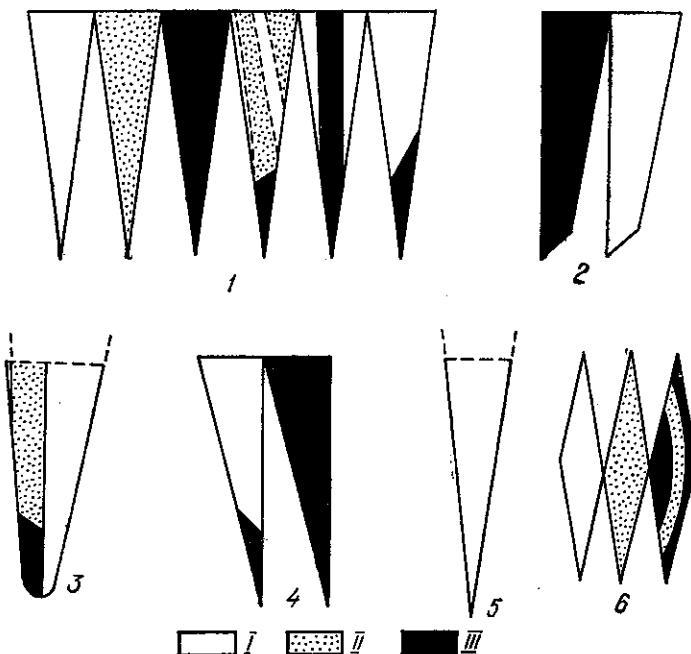

Рис. 3. Основні технологічні схеми виробів:
 1 — ножі; 2 — нохиці; 3 — зубильце; 4 — серпи; 5 — лопати; 6 — наконечники стріл.
 Умовні позначення: I — залізо; II — сталь нетермообрізана; III — сталь термообрізана.

Серпи також збереглися неповністю, і дати їх опис можна лише орієнтовно: вони близькі до розвинутих форм, характерних для південного типу часу Київської Русі. З трьох досліджених белгородських серпів один був виготовлений способом наварювання сталевого леза на залізну основу і підданій гартуванню. Мікроструктура леза — мартенсит, мікротвердість — $572 \text{ кг}/\text{мм}^2$, мікроструктура та мікротвердість основи відповідно — ферит та сліди перліту, $170 \text{ кг}/\text{мм}^2$ (рис. 4, 2).

Два інші серпи — суцільносталеві, з нерівномірним розподілом вуглецю в сталі, гартовані. Мікроструктура — мартенсит, троостит гартування, ферит. Мікротвердість фериту — $193 \text{ кг}/\text{мм}^2$, мартенситу — $946 \text{ кг}/\text{мм}^2$, середня мікротвердість — $514 \text{ кг}/\text{мм}^2$ (рис. 4, 3).

З предметів зброї у Белгороді найбільше було знайдено наконечників стріл, переважно черенкових, невеликих розмірів — від 6 до 8 см. За формою пера вони різні, але найчастіше листоподібні та ромбічні (рис. 1, 24—26). Є наконечник, виготовлений з «пакетного» металу, термообрізаний. Мікроструктура сталевих зон — троостит відпуску, залізних — ферит. Мікротвердість — відповідно 464 та $206 \text{ кг}/\text{мм}^2$. Другий наконечник відкований з низькоякісної середньовуглецевої сталі ($0,4—0,5\%$ вуглецю) без термічної обробки. Мікроструктура — ферит та перліт, мік-

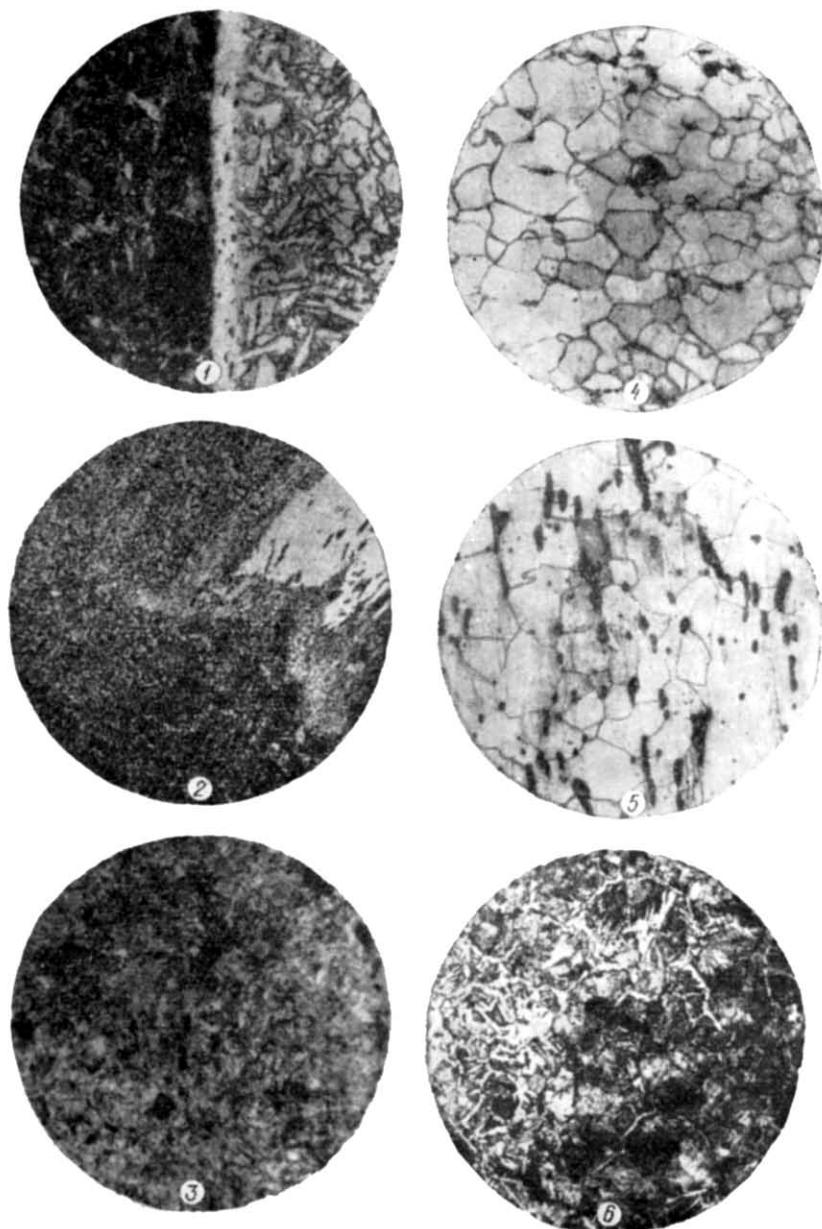

Рис. 4. Мікроструктури виробів:
 1 — зубильце (1—18) $\times 120$; 2 — серп (1—21) $\times 70$; 3 — серп (1—22) $\times 450$; 4 — наконечник стріли (1—25) $\times 200$; 5 — перехрестя кинджала (1—27) $\times 160$; 6 — шпора (1—30) $\times 120$.

ротвердість — $206 \text{ кг}/\text{мм}^2$. Третій залізний. Мікроструктура — ферит, мікротвердість — $135 \text{ кг}/\text{мм}^2$ (рис. 4, 2—4).

Траплялися тут також уламки мечів та кинджалів. Так, було знайдено перехрестя від кинджала (рис. 1, 27), дослідження якого показало, що воно залізне. Мікроструктура — ферит, мікротвердість — $193 \text{ кг}/\text{мм}^2$ (рис. 4, 5).

Досить численними були у Белгороді знахідки предметів кінської зброй та спорядження вершника — шпори, стремена, підкови, вудила, залізні кільця тощо. Найбільш цікаві серед них шпори, з ромбічним висту-

пом, виточені, характерні для цього типу виробів, відомих серед матеріалів Х ст. з Києва, Родня та інших давньоруських міст⁶ (рис. 1, 30—32). Але белгородські шпори, як виявилося після їх розчистки від корозії, були багато орнаментовані: одна (рис. 1, 30) вкрита позолотою, а друга (рис. 1, 31) мідними напівсферичними голівками, карбованими вздовж всієї шпори. У Родні було знайдено екземпляр з аналогічною інкрустацією сріблом⁷. Проте, позолочених шпор досі у давньоруських містах не траплялося, і така знахідка у Белгороді є унікальною. Виготовлені вони з середньовуглецевої сталі. Поверхневі шари без вуглецю. Мікроструктура — ферит та перліт.

Третя з досліджених шпор виявилася залізною. Мікроструктура — ферит, мікротвердість — 160 кг/мм². Прикрас на ній немає.

Підкови, вудила, кільця виготовлені з крицевого заліза невисокої якості. Мікроструктура — ферит, подекуди сліди перліту. Мікротвердість — 160—221 кг/мм². Одне з вудил прикрашено інкрустацією з мідного дроту, карбованого у спіральні пази по всій поверхні кільце та стержнів вудил, а також оздоблене мідними кільцями.

Значну групу металевих знахідок з Белгорода становлять замки та ключі. Замки трубчастої форми, характерної для часів Київської Русі, а ключі відповідно до них являють собою довгі стержні, де один кінець мав кільце, призначене для відмикання замка, а другий — петлю для мотузка, щоб підвішувати його на цвяху. Ці вироби (рис. 1, 37—38) аналогічні виявленим у Києві, Чернігові, Родні, Райковецькому городищі⁸ тощо.

Метал досліджених трьох ключів — низькоякісна середньовуглецева сталь. Всі інші предмети — писало, підковки (від чобіт?), вушка тощо виготовлені з крицевого заліза.

В підсумку з досліджених 46 металевих виробів 22 (або 47,8%) становили суцільносталеві чи виготовлені із застосуванням сталі (зварні; табл. 1). При цьому серед знарядь праці, які потребували найбільш високих технологічних якостей, кількість сталевих інструментів зростає до 65% (15 з 23). А серед інших груп (деталі кінської зброя, побутові речі тощо) чисельність сталевих предметів зменшується до 26,4% (5 з 19). Отже, ремісникам Белгорода були вже добре відомі властивості цих категорій металів, які диференційовано застосовувалися залежно від призначення виробів. Так, для знарядь праці використовували сталь, а для менш важливих, хоч навіть і цінних (як, наприклад, інкрустовані вудила), — дешеві матеріали, зокрема крицеве залізо. Проте певні предмети спорядження вершника (позолочені та інкрустовані шпори) також виготовляли зі сталі.

Цей метал у всіх досліджених екземплярах характеризується середнім вмістом вуглецю (0,3—0,6%), здебільшого високою якістю, достатньою проковкою, невеликою кількістю сторонніх домішок (шлаку). Натомість, залізо менш якісне, гірше проковане, з численними домішками. У ряді випадків їх настільки багато, що метал під мікроскопом нагадує губку.

Дослідження технології белгородських виробів свідчить, що ремісники міста добре володіли різноманітними (поширеними й досі) операціями вільного кування — осадкою, висадкою, протягуванням, гнуттям тощо. Вони досягли високої майстерності, особливо у виготовленні невеликих виробів, які відзначаються закінченістю форм та раціональною конструкцією. Широко застосовувалося ковалське зварювання заліза зі сталлю (особливо у виробництві ножів). Ця операція завжди вико-

⁶ М. К. Каргер. Древний Киев, т. I. М.—Л., 1958; Г. Г. Мезенцева. Древньорусское місто Родень. К., 1968, табл. XXIX, 19—22.

⁷ Г. Г. Мезенцева. Древньорусское місто Родень, стор. 125.

⁸ В. К. Гончаров. Райковецкое городище. К., 1950, табл. X.

нувалася ретельно. Зварні шви якісні, майже без шлакових включення, незалежно від розмірів предметів.

Дрібнозерниста структура більшості залізних виробів та відсутність внутрішніх тріщин вказує на те, що при ковці досить чітко витримувався оптимальний інтервал температур без перегріву, який веде до зростання зернистості структури. Водночас не допускалося низької температури, що зумовлює появу тріщин у металі (таблиця).

Характеристика досліджених виробів

Вироби	Разом досліджено, шт.	заліз- них	в тому числі				
			сталевих				
			разом	0,3—0,6 % C	більше 0,6 % C	зварних	термооброблених
<i>Знаряддя праці</i>							
Ножі	15	5	10	9	—	4	8
Ножиці	2	1	1	1	—	—	1
Зубильце	1	—	1	—	—	1	1
Лопати (?)	2	2	—	—	—	—	—
Серпи	3	—	3	2 (?)	—	1	3
<i>Зброя</i>							
Наконечники стріл членкові	3	1	2	1	—	1	1
Перехрестя кинджала	1	1	—	—	—	—	—
<i>Предмети кінської збрюї та спорядження вершника</i>							
Шпори	3	1	2	2	—	—	—
Підкови	2	2	—	—	—	—	—
Вудила	2	2	—	—	—	—	—
Кільця	2	2	—	—	—	—	—
<i>Побутові предмети</i>							
Ключі	3	—	3	—	—	—	—
Підковки (від чобіт?)	2	2	—	—	—	—	—
Пісала	1	1	—	—	—	—	—
Інші предмети	4	4	—	—	—	—	—
Разом	46	24	22	15	—	7	14

Місцеві ремісники, як свідчать досліджені предмети, були обізнані й з більш складною технікою обробки металів, зокрема позолотою та інкрустацією.

Значного поширення набула у Белгороді термічна обробка сталевих виробів. Серед 15 знарядь 13 (або 87%) термооброблені. Мікроструктура їх вказує на те, що застосовувалося в основному гартування на воду, а за ним — відпуск (найчастіше з нагріванням до 300—500°C, що давало виявлену структуру трооститу відпуску). Коли температури були нижчими або вищими, виникали структури відпущеного мартенситу та сорбіту. Наявність у сущільносталевих серпах, разом з мартенситом, трооститу гартування дає підставу припустити застосування поруч з водою рідин з меншою швидкістю охолоджування, наприклад тваринних чи рослинних жирів (м'яке гартування).

Невисока гольчастість термообрబлених зон у більшості випадків показує, що в цілому температура нагріву під гартування частіше наближалася до точки Ac_3 або незначно її перевищувала. Контроль тем-

пературного режиму міг вестися лише за кольорами гарту. З них світло-вишневий та червоний найбільше відповідали точці нагріву Ac_3 для середньовуглецевої сталі (780—900°C). Іноді температура гартування завищувалася, як свідчить структура окремих виробів, наприклад сталевих ножиць (рис. 2, 5). Процес відпуску також контролювався за кольорами.

Таким чином, виготовлення суцільносталевих і зварних виробів, використання вільного кування та термічної обробки металу, застосування позолоти й інкрустації та інші прийоми є свідченням високорозвинутого ковальського ремесла у великих давньоруських містах⁹.

Наявність серед белгородських знахідок виробів із заліза та низькоякісної сталі (наприклад, ножів) навряд чи слід розглядати лише як ковальський брак¹⁰, оскільки вони трапляються в досить значній кількості на багатьох пам'ятках. Так, на південнобузьких городищах X—XI ст. Сажки, Червоне з 18 досліджених ножів десять залізні або низькоякісні сталеві без слідів термічної обробки. З чотирьох ножів, знайдених у Родні на Княжій горі, один виявився цілком залізним. Очевидно, поряд з високоякісними металевими предметами ремісники часів Київської Русі виробляли також дешеву продукцію.

Г. Г. МЕЗЕНЦЕВА, В. Д. ГОПАК

Железные изделия из древнего Белгорода

Резюме

В статье рассматривается развитие железообрабатывающего ремесла в древнем Белгороде. Проведено исследование железных изделий, найденных при раскопках города в течение 1967—1972 гг. Анализ различных орудий труда, предметов быта, оружия и конского снаряжения, а также определение технологии их производства свидетельствуют о высоком уровне кузнечного ремесла древнего Белгорода. Местные ремесленники широко применяли различные приемы, ковки, владели и более сложной техникой обработки металлов (например, позолота и инкрустация).

Исследование железных изделий показывает, что большинство орудий труда изготавлялось из стали. Для менее важных предметов использовалась низкокачественная сталь или железо, но с применением наварки и термообработки металлов, что позволяло делать качественные изделия. Ассортимент и технология производства отличаются некоторыми особенностями, но в целом аналогичны обработке металлов в других крупных городах Киевской Руси.

⁹ Б. А. Колчин. Чёрная металлургия и металлообработка в древней Руси.— МИА, № 32. М., 1953.

¹⁰ Там же, стор. 81.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

С. И. КРУЦ.

**Население территории Украины
в эпоху меди — бронзы. К., 1972.**

Серед проблем історії первісного населення території Української РСР важливим і складним є питання походження племен епохи міді — бронзи та формування культур цього часу. Над розв'язанням цих питань разом з археологами досить успішно працюють вчені інших галузей науки, зокрема антропологічної.

Антропологічний матеріал з території Української РСР великий і досить різноманітний. В останні 10—15 років у зв'язку з розгортанням археологічних досліджень в зонах новобудов УРСР археологи щорічно передають до рук антропологів великі колекції доброякісного і надійно датованого краніологічного матеріалу.

У результаті опрацювання цих надходжень і антропологічних серій з мезолітичних і неолітичних могильників України, дослідники написали багато праць, у тому числі монографій, присвячених характеристиці стародавнього населення УРСР¹. Рецензована монографія С. І. Круц завершує в даний момент цей ряд досліджень антропологів, а в питаннях характеристики племен ямної і катакомбної культур підбиває загальний підсумок всіх попередніх праць.

Вирішення конкретних проблем на стику двох наук завжди наштовхується на ряд труднощів, зумовлених, насамперед, тим, що фахівцю з однієї спеціальності буває досить важко оволодіти основними методами і прийомами роботи в іншій науковій галузі. С. І. Круц вдалося подолати цю перешкоду. До вивчення антропологічних матеріалів ямного і катакомбного часу вона підійшла і як археолог.

Перш ніж приступити до опрацювання краніологічних серій, дослідниця поставила своїм завданням встановити вірогідність археологічних датувань і визначеність культурної належності кожного поховання, звідки був взятий антропологічний матеріал. Після скрупульозного зіставлення конкретних антропологічних знахідок з археологічними даними (обряд, характер поховальних споруд, інвентар тощо) С. І. Круц мала підставу для того, щоб виключити з об'єктів вивчення ряд уже давно опрацьованих антропологами черепів. Так, було вилучено десять черепів (з 67) ямної культури і стільки ж (з 97) катакомбної. Культурна належність деяких з них переглянута, а окремі черепи не опрацьовувалися через недостатню кількість датуючих матеріалів. Така «чистка» джерел, безумовно, значно підвищила вірогідність середніх цифрових даних по кожній із серій ямного й катакомбного часу.

¹ М. М. Герасимов. Восстановление лица по черепу. М., 1955; Г. Ф. Дебе. Черепа из эпипалеолитического могильника в с. Волошское.—СЭ, № 3. М., 1955; його ж. Физический тип людей днепро-донецкой культуры.—СА, № 1. М., 1966; Т. С. Кондукторова. Антропологический склад племен территории Украины в эпоху бронзы.—Материалы з антропологии Украины, вип. 4. К., 1969; Т. С. Сурнина. Палеоантропологические материалы из Александрийского энеолитического могильника.—Труды ИЭ, т. 82. М., 1963; И. И. Гохман. Население Украины в эпоху мезолита и неолита. М., 1966; Г. П. Зиневич. Очерки палеоантропологии Украины. К., 1967.

До невирішених проблем, які стоять перед археологами і антропологами, належить, зокрема, походження ямних племен, культурно-генетичні взаємовідносини їх з населенням інших синхронних культур тощо. Дещо нове в цьому плані вносить рецензована праця.

Всебічний антропологічний аналіз краніологічних серій з ямних пам'яток і водночас археологічні спостереження дали змогу автору монографії виділити тут два основні типи населення. Тип I — східносередземноморський: різко доліхокранний з середньошироким і високим з тенденцією до прогнатизму обличчям. Він характерний для групи поховань зі скороченими, покладеними на боці кістяками. Тип II — протоєвропеїдний: мезокранний, з середньошироким і середньовисоким ортогнатним лицем. Люди цього типу більш вилищуваті, ніж ті, що належать до першого. Вони ховали покійників на спині, з підгнутими в колінах ногами.

Виділення двох груп ямного населення, за даними антропології і археології, підкреслює об'єктивність цього факту, який має важливе значення для з'ясування генезису ямної культури та її співвідношення з сусідніми синхронними пам'ятками.

Намагаючись простежити походження двох типів ямного населення, автор монографії зіставляє краніологічні серії з виявленими археологами (М. Я. Мерперт) локальними варіантами ямної культури на Україні. В результаті встановлено, що поховання обох типів — східносередземноморського і протоєвропеїдного — виявлені на території всіх цих варіантів, зокрема в Приазов'ї, Причорномор'ї, на Криворіжжі. Лише одна група ямних поховань у плоских могильниках Подніпров'я, що відрізняється, за краніологічними даними, своєю монолітністю, повністю належить до протоєвропеїдного типу населення.

Коли автор монографії робить висновок (стор. 139), що давньоїмні черепи з півдня України «надзвичайно подібні до енеолітичних серій Середньої Азії (Кара-Тепе, Геексюр)», то це слід розцінювати, очевидно, лише як випадковий факт, пов'язаний, до речі, з краніологічними знахідками східносередземноморського типу ямної культури.

С. І. Круц допускає генетичну спорідненість між антропологічними типами мезолітичної епохи на території Української РСР і ямного часу, хоч вони розділені між собою періодом близько трьох тисяч років, коли тут існували принаймні дві послідовні культури — доби неоліту (сурська) і мідного віку (середньостогівська).

Нема сумніву в тому, що основні ознаки антропологічного типу можуть зберігатися на певній території і досить тривалий час. Але, розглядаючи питання генезису того чи іншого населення, все ж доцільніше брати, насамперед, дані антропології про племена, що безпосередньо передують йому чи синхронні з ним. Стосовно ямних племен такими матеріалами можуть бути передусім антропологічні дані про населення дніпро-донецької культури епохи неоліту та середньостогівської і кемі-обінської культур мідного віку. Перші дві розвивалися раніше ямної, а третя, кемі-обінська, і близько споріднені з нею пам'ятки нижньомихайлівського типу Подніпров'я і Північного Причорномор'я на ранньому етапі передували їй, а пізніше співіснували з нею².

Перш ніж перейти до аналізу даних антропології вказаних культур з точки зору ролі їх у генезисі ямних племен, наведемо загальні висновки археологів. По-перше, вирішальну роль у формуванні ямної культури на Україні відіграли племена середньостогівської культури; по-друге, певний внесок у цьому процесі належить носіям культури дніпро-донецького типу та племенам нижньомихайлівської групи у Подніпров'ї; потретє, поява середньостогівських племен знаменувала собою перерву у

² Д. Я. Телегін. Енеолітичні стели і пам'ятки нижньомихайлівського типу.— Археологія, 4. К., 1971.

розвитку дніпро-донецької культури. Генетичної спорідненості між ними не простежується, так само, як і між степовими скотарськими культурами (середньостогівською, ямною) й Трипіллям.

У походженні середньостогівського населення, мабуть, певну роль відіграли також племена сурської неолітичної культури, що в Надпоріжжі передували дніпро-донецькій, але її антропологічний матеріал невідомий.

Антропологічний тип носіїв дніпро-донецької культури в її надпорізько-приазовському варіанті вивчений вже досить досконально. Відомий він під назвою «вовнизыва» (Бунак) чи «надпорізько-приазовського» (Гохман). До цього варіанта належать поховані у багатьох могильниках Надпоріжжя і Середнього Подніпров'я — Василівському II, Вовнизывах, Микільському, Вільнянському, Капулівському, Дереївському I тощо. Його представники досить вилицовуваті, мезобrahікранні, з низькими орбітами, середньошироким носом і значним горизонтальним профілюванням обличчя (таблиця).

I. Й. Гохман серед «надпорізько-приазовських» черепів виділяє два їх варіанти — доліхокранний і мезобrahікранний, що розрізнюються не лише за черепними показниками, а й за рядом інших ознак. Перший тип, який є основним в неоліті Надпоріжжя, властивий переважній більшості могильників, а другий виявлений лише в Василівському некрополі. «Василівський» варіант відрізняється від основного — «вовнизыва» більшою брахікранією (індекс 76.7), низьким обличчям і дуже низькими орбітами, помітно меншим горизонтальним профілюванням лиця і, навпаки, дещо вужчим, ніж у «вовнизів», носом.

За переважною більшістю основних вимірів і показників, вовнизыва матеріали дуже близькі до черепів середньостогівської культури (за матеріалами Олександрії) *. Середньостогівці були тільки більш доліхокранні і мали трохи ширші носи, а за верхньолицевим і орбітальними індексами, як і за кутами горизонтального профілювання, вони майже тотожні.

На складеному нами графіку (рис. 1) видно, як до ліній, що з'єднують позначення показників і кутів дніпро-донецької та середньостогівської культур, щільно підходить і лінія, виведена для черепів другого (protoєвропеїдного) типу ямної культури. Останні, правда, менш масивні, дещо поступаються за розмірами, але за черепним показником тотожні з дніпро-донецькими (Вовниги). Проте вони були трохи більш високоноси, вузьконосі і високоорбітні. Такий збіг даних про черепи дніпро-донецької, середньостогівської культур і другого типу ямників важко пояснити інакше, ніж генетичною спорідненістю.

У цьому зв'язку варто підкреслити той факт, що випростані й скорчені на спині кістяки з ямних поховань, тобто саме ті, які дали другий антропологічний (protoєвропеїдний) тип цієї культури, звичайно належать до більш ранніх, ніж скорчені на боці. Інакше кажучи, такі поховання хронологічно близько стоять до дніпро-донецьких і середньостогівських, з якими їх ріднить також обряд.

Від розглянутих помітно відрізняється група племен, що включає кемі-обінську культуру і перший (східносередземноморський) тип ямної. Черепи менш масивні, більш доліхокранні, значно вузьколиці, вузьконосі і помітно високоорбітні, а також різко профільовані і за кутами горизонтального профілювання не йдуть ні в яке порівняння з черепами дніпро-донецької, середньостогівської культур і другого типу ямників (див. рис. 1).

Генетична спорідненість кемі-обінських (нижньомихайлівських) і ямних поховань першого антропологічного типу здається безперечною.

* Загального розгляду антропологічних даних середньостогівської культури поки що не проведено.

Зіставлення чоловічих черепів ямної культури з черепами мезоліту, неоліту та мідного віку України і Молдавії

Ознаки	Мезоліт (Волоскій могильник)	Кемі-обінська культура (середні дані)	Ямна культура			Середньостепівська культура (Олександрія)	Дніпро-донецька культура (Боннити)	(Василівка)	Тринілья (Вік-батинці)
			І тип		ІІ тип				
			(за С. І. Круці)						
1. Поздовжній діаметр	199,5 (6)	194,7 (7)	192,4 (8)	189,5 (32)	195,9 (11)	193,2 (35)	189,5 (10)	183,4 (5)	
8. Поперечний діаметр	139,0 (6)	138,0 (8)	136,7 (17)	141,2 (30)	141,5 (11)	144,8 (37)	145,6 (11)	132,6 (5)	
8.1. Черепний показник	66,7 (6)	70,0 (7)	71,0 (17)	74,9 (31)	72,3 (11)	74,9 (34)	76,7 (10)	72,3 (5)	
45. Промір вілиць	129,2 (5)	130,2 (5)	134,3 (13)	136,6 (29)	140,5 (11)	146,3 (36)	153,5 (9)	127,8 (4)	
48. Верхня висота обличчя	77,2 (5)	73,2 (4)	73,2 (14)	69,2 (25)	69,1 (11)	72,2 (31)	75,3 (7)	69,0 (2)	
48.45. Верхньолицевий покажчик	59,7 (5)	56,7 (4)	54,7 (12)	50,5 (21)	49,3 (9)	49,4 (31)	49,1 (7)	52,1 (2)	
54.55. Носовий покажчик	46,1 (4)	48,3 (4)	46,7 (12)	49,1 (25)	51,0 (11)	49,4 (29)	48,2 (7)	50,2 (2)	
52.51. Орбітний покажчик	74,7 (4)	77,8 (4)	76,5 (12)	75,3 (21)	73,2 (11)	72,8 (34)	67,3 (8)	74,0 (4)	
77. Назомолярний кут	132,6 (6)	132,6 (3)	135,8 (8)	136,1 (22)	139,5 (11)	138,7 (31)	144,0 (8)	137,0 (4)	
Зигомаксиллярний кут	116,8 (4)	114,5 (2)	121,3 (6)	124,0 (19)	126,4 (11)	126,9 (26)	129,5 (6)	123,1 (2)	
72. Загальний кут профілю обличчя	80,0 (5)	82,0 (5)	—	—	85,3 (11)	83,5 (7)	85,3 (7)	85,5 (2)	

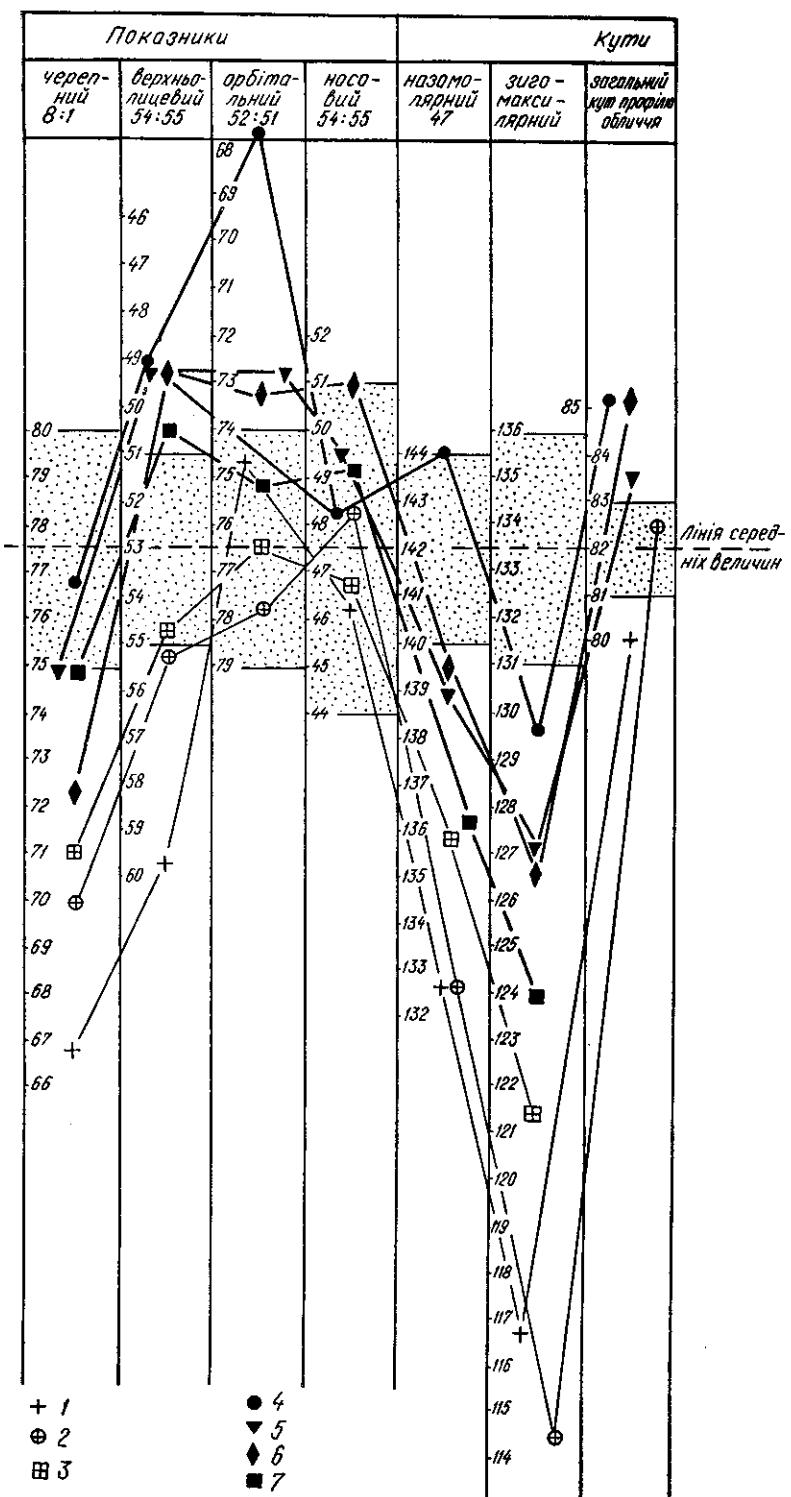

Рис. 1. Графік основних показників і кутів на черепах східносередземноморського (1—3) та пізньокроманіонського (4—7) населення в епоху мезоліту — ранньої бронзи на Україні:

1 — Волоське; 2 — кемі-обінська культура; 3 — ямна культура, тип I; 4 — Василівка II; 5 — Вовниги; 6 — Олександрія; 7 — ямна культура, тип II.

Отже, у формуванні ямної культури на території Української РСР, за антропологічними даними, брали участь щонайменше два основні компоненти: більш північний, середньостогівський, що, в свою чергу, споріднений з дніпро-донецьким (вовнизыващим) типом, і південний, кемі-обінський (нижньомихайлівський). Цікаво зазначити, що вплив їх простежується і в територіальному розподілі ямного населення України. Наочно це показує складена С. І. Круц табл. 13, де на підставі критерію X^2 виведений індекс спорідненості за сумою ознак кемі-обінських і ямних черепів різних локальних варіантів. Найбільш близькими до кемі-обінських виявилися знахідки з Причорномор'я, Криворіжжя, а більш далекими або зовсім іншими — з Надпоріжжя, Нікопольщини і Надазов'я. Останні, навпаки, зближаються з населенням дніпро-донецької і середньостогівської культур.

Внесок С. І. Круц у вирішення проблеми походження ямної культури нам здається безперечним. Але разом з тим варто нагадати про ряд недоробок у цій галузі, що властиві, мабуть, не тільки рецензований праці. Зауважимо, передусім, що район, де трапились опрацьовані С. І. Круц антропологічні матеріали ямної культури, відносно дуже малий (Західне Надазов'я, Нижнє Подніпров'я, Північне Причорномор'я) і ледве охоплює якусь десяту — п'ятнадцяту частину території, заселеної в III—II тисячоліттях до н. е. цими племенами. Для вирішення проблеми генезису антропологічного типу ямного населення, безумовно, слід брати всі наявні матеріали в межах від Дніпра і до Волги. Крім того, у монографії поряд з дослідженням краніологічних ознак зовсім не враховані інші характеристики — особливості скелетних кісток людини, зокрема кінцівок. Гадаємо, що використання цих даних, наприклад про середній зміст представників різних груп населення, дало б багато нових і важливих фактів для дальнішої розробки питання.

При порівняльному аналізі черепів різних популяцій автором зовсім не розглянуті виміри товщини стінок черепної коробки.

Виділення в книзі С. І. Круц двох типів ямного населення, що досі вважалося якоюсь «єдиною» масою, має важливе значення також для вивчення шляхів антропологічного розвитку племен первісної доби на півдні Української РСР взагалі.

Адже тепер стає цілком очевидним, що на цій території, починаючи щонайменше з мезолітичного часу і до епохи бронзи, паралельно розвивалися два різні рисові типи — більш північнийprotoевропеоїдний (кроманьйонський) і південний середземноморський. Останній представлений, головним чином, східносередземноморським варіантом. Протоевропеоїдна раса найбільш чітко виявляється на досліджуваній території з часу неоліту, насамперед, у матеріалах Василівського другого могильника, який характеризується (про це йшлося вже вище) мезо-брахікранним типом з низьким, слабо профільованим обличчям і дуже низькими орбітами. У мезолітичний час цей тип населення тут не виявлений. До сить чітке уявлення про середземноморський тип дають, наприклад, матеріали Волоського могильника. Для знайдених на ньому черепів властива різко виявлена доліхокранія при високому обличці й середньовисоких орбітах та значному горизонтальному профілюванні. Є підстави припустити, що на півдні України середземноморське («волоське») населення було давнішим, а protoевропеоїдне («vasilівське») з'явилося пізніше. Ареал першого поширюється на південний схід, а другого — на північ і північний захід.

Уже в мезоліті почався процес взаємоасиміляції і метисації представників цих рас, який потім тривав і за неолітичної доби. Прояви його наочно видно на черепах з двох інших мезолітичних могильників (Василівка 1, 3) та переважної більшості неолітичних некрополів (Вовниги, Вільнянка, Дерейка I, Микільське тощо).

Досі вважалося, що на кінець неоліту процес взаємоасиміляції вже стабілізувався створенням єдиного європеоїдного «вовнізького» типу, що існує потім на півдні України і на початку мідного віку, зокрема у середньостогівській культурі. Але виділення С. І. Круць двох різних типів ямного населення, з яких один (ІІ) тяжіє за більшістю ознак до вовнізького, а другий (І) характеризується східносередземоморськими рисами, примушує знову згадати про склад населення на рубежі мезо-

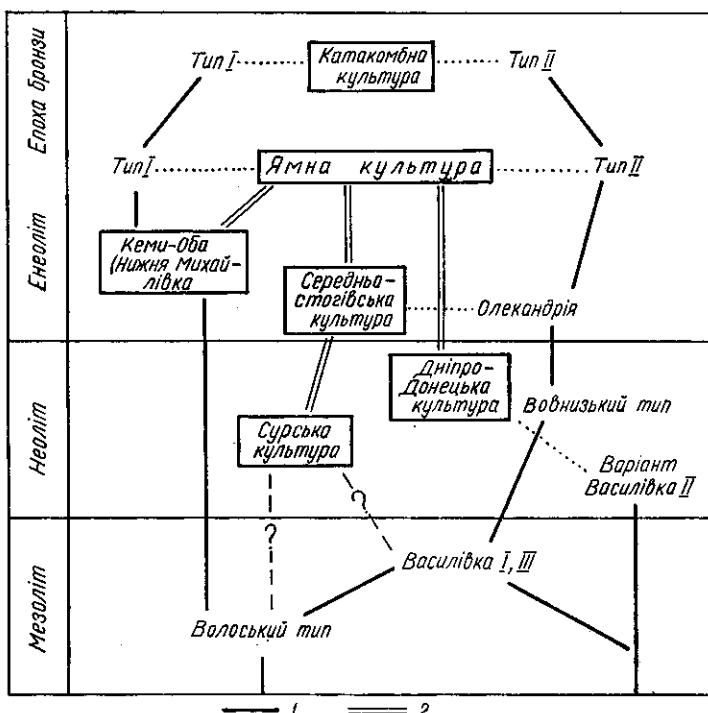

Рис. 2. Можливі лінії етногенетичних процесів в епоху мезоліту — бронзи за антропологічними (1) та археологічними (2) даними.

літу і неоліту, коли тут були чітко виявлені «волоський» і «vasilivskyj» типи. Не виключена можливість, що на ранніх етапах мідного віку Підніпров'я (друга половина IV — початок III тисячоліття до н. е.) на цій території з'явилось якесь нове населення східносередземноморського типу. За даними С. І. Круць, такими племенами були носії кемі-обінської культури Криму і пов'язаних з нею нижньомихайлівських пам'яток Підніпров'я та Північного Причорномор'я. З археологічної точки зору це цілком імовірно, оскільки кемі-обінська культура має тісні генетичні зв'язки з Кавказом.

Цікаво, що і в епоху бронзи, зокрема у катакомбній культурі, обидва антропологічні типи, як доводить С. І. Круць, все ще продовжують існувати. Черепи середземноморського типу, як і в ямний час, тут також більше трапляються в похованнях з кістяками, скороченими на боці, аprotoевропеоїдні — там, де небіжчики випростані на спині з підгнутими в колінах ногами.

Таким чином, у процесі формування первісного населення на півдні України протягом довгого часу, починаючи з мезоліту і до епохи бронзи включно, постійно брали участь два основні расові типи — більш північний protoевропеоїдний в його «vasilivskому» і «вовнізькому» проявах та південний середземноморський, виявлений у Волоському могильнику та кемі-обінських похованнях.

В етногенетичному процесі на території Української РСР за доби неоліту — міді, крім вказаних вище двох ліній, безперечно, певна роль належить і представникам інших популяцій, зокрема західносередземноморської раси. Ми маємо на увазі, наприклад, носіїв буго-дністровської, трипільської, гумельницької культур, генетичні корені яких сягають південного заходу (Балкани, Прикарпаття). Антропологічний матеріал цих культур на Україні, на жаль, ще не виявлений. Невелика серія черепів з Вижватинецького пізньотрипільського могильника вказує на те, що за вимірами черела і кутами горизонтального профілювання ця популяція стояла близче доprotoєвропейців, ніж до східносередземноморців.

На закінчення варто підкреслити, що лінії генетичних зв'язків, які простежуються за антропологічними й археологічними даними для одних і тих самих груп населення, збігаються між собою далеко не завжди. Так, наприклад, за обрядом поховання Волоський і Василівський (І, III) некрополі епохи мезоліту тотожні, але антропологічний тип померлих тут уже був різний. І навпаки, люди, поховані у Василівських і Вовнишському могильниках, антропологічно близькі, а обряд зовсім інший. Далі, за антропологічними ознаками представники дніпро-донецького і середньостогівського населення споріднені між собою, але дуже відрізняються за характером археологічної культури. У ямній і катакомбній культурах наявні по два типи —protoєвропеїдний і східносередземноморський. В практиці антропологічно-археологічних досліджень уже відзначено і факти своєрідної «інверсії» даних. Йдеться про дві групи поховань у Василівському (III) могильнику, де скорчені на боці кістяки мали більш protoєвропеїдних ознак, ніж черепи випростаних на спині похованіх. Виходячи з логіки речей, тут повинно бути якраз навпаки. Пояснення цьому факту відшукати поки що важко.

Все це вказує на те, що етногенетичні процеси в епоху міді на досліджуваній території були досить складними (рис. 2). Антропологічний розвиток населення далеко не завжди збігався з розвитком археологічних культур. Він супроводився асиміляцією і взаємоасиміляцією, що впливало як на характер культур, так і на антропологічний склад їх носіїв.

Запорука успішного розв'язання поставлених проблем лежить у тісному поєднанні обох напрямів дослідження, прикладом чого може бути, як нам здається, рецензована праця.

Д. Я. Телегін

А. Н. СВІРИН.

**Ювелірное искусство древней Руси
XI—XVII вв. М., 1972, 188 с.**

Останнім часом дедалі більше уваги дослідники приділяють творам давньоруського прикладного мистецтва. Про ці пам'ятки, що є свідченням високого художнього рівня ювелірних виробів давньої Русі, розповідають текст та ілюстрації рецензованого альбома. Це видання завершує серію праць автора, присвячених дослідженю давньоруської мініатюри, шитва, мистецтва книги того часу.

О. М. Свірін поставив перед собою складне завдання: у невеликій за обсягом книзі відтворити загальну картину розвитку давньоруського ювелірного мистецтва протягом понад 700 років.

В альбомі вміщено 44 чорно-білі та 34 кольорові високоякісні фотографії (підписи під ними — російською, англійською, французькою

та німецькою мовами). Кожний такий альбом з інтересом чекають мистецтвознавці, археологи, музеїні працівники, широкі кола читачів, оскільки з усіх видів декоративно-прикладного мистецтва давньоруське найменше вивчене. Насамперед слід відзначити оглядовий характер альбома. Хоч автор і не мав на меті ознайомити з усіма відомими нині пам'ятками, проте необхідно було відібрати найкращі, найтипівіші з них. Незрозумілим є включення у добірку фотоілюстрацій ювелірних виробів давньогрецьких майстрів, оскільки не розкрито їх зв'язок з давньорусським мистецтвом.

Книга-альбом О. М. Свіріна, крім сuto наукового значення, має і популяризаторське. Це зобов'язує до глибокого і всебічного художнього аналізу творів. Однак автор не завжди послідовно дотримується такої вимоги. Зокрема він вважає, що композиція сцени чарівного полювання, зображені на срібному окутті турячого рога з Чернігова, «примушує згадати дерев'яну різьбу Півночі і саме човен з Озберзького скарбу». Але ні композиція, ні стилістичні особливості, ні трактування окремих деталей орнаменту цієї пам'ятки не мають нічого спільногого з скандінавським стилем. Навпаки, при уважному її вивченні впадає в око велика кількість постсасанідських елементів і безперечний зв'язок з мистецькими традиціями кочовиків, передусім з угорськими прикрасами.

Безпідставно автор зараховує до ювелірних виробів Володимиро-Суздальського князівства срібні чащі з Вільгорта, Чернігова і Березова. Навіть при першому зіставленні орнаментації чащ з грецькою книжковою мініатюрою і творами художнього ремесла напрошується висновок про їх візантійське походження.

Неточним є датування XI—XII ст. золотої шапки, яка зберігалася у скарбниці великого князя московського з часів Калити і за Івана III була оголошена «шапкою Мономаха». На думку О. А. Спіцина, вона має багато спільногого з Бухарським скарбом, виготовлена середньоазіатськими майстрами і датується XIII—XIV ст.

У тексті альбома недостатню увагу приділено художній характеристиці пам'яток і, головне, не показано впливу епохи, світогляду людини середньовіччя на мистецтво цієї доби. Недооцінка соціального аспекту призвела до того, що виклад обмежено описом прикрас феодальної і церковної верхівки. Твори ювелірного мистецтва села і міського посаду не знайшли місця на сторінках книги. А саме художня культура сільського і, особливо, торгово-ремісничого населення була основою самобутності давньоруського мистецтва і джерелом виникнення у ньому нових напрямів.

Зазначені недоліки не впливають на загальну позитивну оцінку книги з огляду на важливість теми і високий поліграфічний рівень видання.

P. C. Орлов

ОХОРОНА АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК

О. М. ПРИХОДНЮК, Л. М. ПОНОМАРЕНКО, С. К. РЕЦ

Археологічні пам'ятки в Черкасах

Черкаси розташовані на рівнинній боровій терасі Дніпра, урвищі схили якої мають висоту 20—30 м. До утворення Кременчуцького водосховища біля підніжжя тераси була одна з частин міста, зараз тут створено штучні дамби і гавані. Берегова лінія плато має багато виступів і ярів, зручних для розташування, стародавніх поселень. За писемними джерелами на одному з таких виступів — пагорбі Слави було споруджено фортецю.

Необхідність ретельного обстеження берегів Дніпра в цьому районі виникла у зв'язку з інтенсивною забудовою прибережної частини міста. У 1970—1971 рр. тут виявлено сліди існування стародавніх укріплень *. Найкраще вони простежені на трьох ділянках: в районі вул. Слави (пагорб Слави), готелю «Турист», а також поблизу с. Василиці, де 1971 р. зібрано на городищі фрагменти кераміки різних епох — неоліту, енеоліту, бронзи та зарубинецької культури. На городищі біля готелю «Турист» і на суміжних ділянках парку трапилася кераміка зарубинецької культури і давньоруська (XIII—XIV ст.).

Зразки посуду різного часу виявлені й в інших місцях прибережної частини міста і за його межами — на околиці сіл Змагайлівка і Червона Слобода (рис. 1).

Район пагорба Слави забудовувався протягом багатьох століть, можливо, змінилася й форма городища. Тепер воно витягнуте до річки, злегка вигнуте в плані, його площа обмежена з трьох боків крутыми схилами, а з напільного боку має широкий рів глибиною 1—2 м. У північно-західній частині рову простежується перешийок шириною 15—20 м, який з'єднує городище з плато. У південно-східній частині є загострений мисоподібний виступ, з боку ріки верхній край схилу вирівняний по прямій лінії. Найбільша висота схилів — 15 м над підніжжям пагорба і 20—25 м над рівнем водосховища (рис. 2, 1).

Городище в районі готелю «Турист» займає невеликий за розмірами останець, відокремлений від плато неглибокою (4—5 м) западиною шириною 30—40 м. Звідси на верхньому майданчику простежуються залишки невеликого валу (рис. 2, 2). Городище, пошкоджене у північно-західній частині кар'єром, простягається вздовж краю плато. На території пам'ятки є заглиблення округлої форми діаметром 10 м. Північно-східний схил крутий, заввишки 30 м. Розгалужений яр, що проходить з заходу, мав до 1965 р. струмки, нині тут створено штучні декоративні водоймища.

Поблизу с. Василиця городище розташоване на виступі тераси біля великого старого яру, яким воно обмежене зі сходу (рис. 2, 3). На заході є інший яр, що має чітку штучно підправлену форму. З цього боку проходить вздовж схилу понижена площа завширшки 20—25 см (вона зрита окопами). У північно-східній частині городища наявне неве-

* В обстеженні археологічних пам'яток, крім авторів, брали участь краевизнавець М. Ф. Пономаренко та співробітники Черкаського краевизнавчого музею.

лике курганоподібне підвищення. На перешийку, який з'єднує виступ тераси з плато, чітко видно залишки валу і рову. Вал, огинаючи пам'ятку з півдня, переходить у терасу, що тягнеться вздовж південно-східного краю. Зі сходу схили порушені. З боку ріки біля піdnіжжя схилу, який має висоту 10—15 м, проходить ескарп шириною 15—20 м, закінчується у північній частині округлим виступом.

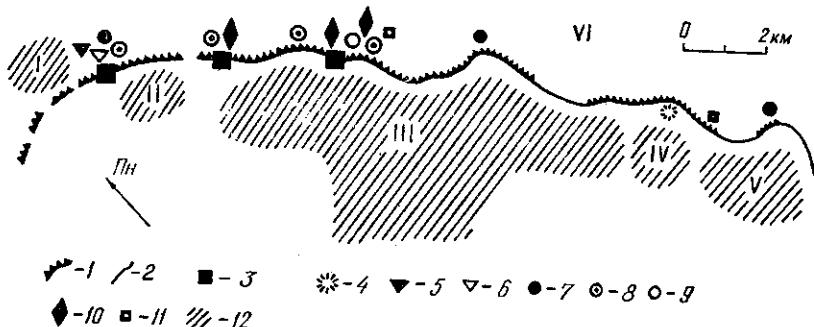

Рис. 1. Схема розташування археологічних пам'яток у Черкасах і найближчій околиці:

1 — обривисті краї борової тераси; 2 — пониженні ділянки берега; 3 — городище; 4 — курган; 5 — неолітичні знахідки; 6 — енеолітичні знахідки; 7 — знахідки епохи бронзи; 8 — знахідки зарубинецької культури; 9 — знахідки черняхівської культури; 10 — знахідки XIII—XIV ст. н. е.; 11 — знахідки XV—XVII ст.; 12 — сучасні населені пункти (І — с. Дахнівка, с. Василіца; ІІ — с. Соснівка; III — м. Черкаси; IV — с. Змагайлівка; V — с. Червона Слобода; VI — волосховище).

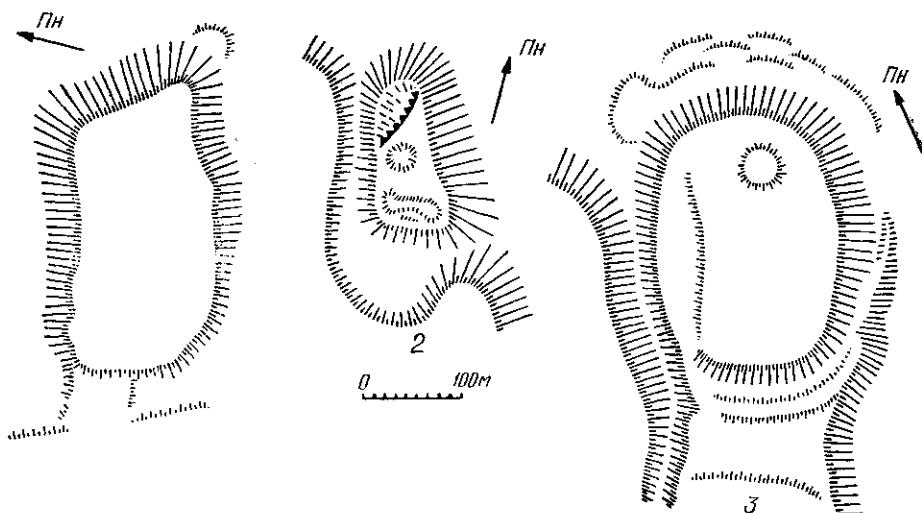

Рис. 2. Україлені городища в районі м. Черкас (1—3).

Серед інших ділянок тераси, обстежених 1971 р., становить інтерес мисоподібний виступ у районі Замкової гори, між вул. Розкопною і Охотничим спуском, де, мабуть, також існували укріплення. Тут, на глибині 4—5 м від верхньої площини мису, знайдено уламки кераміки епохи бронзи, зарубинецької, черняхівської, ранньослов'янської (друга половина I тисячоліття н. е.) культур та черепки і бронзову підвіску XIII—XIV ст. Підвіска складалася з дужки, до якої прикріплено три ажурних кільця.

Фрагменти зарубинецької кераміки зібрано також на виступі, обмеженому вулицями Франка і Пушкіна. окремі черепки доби бронзи трапляються на схилах висотою 8—10 м у районі річкового порту. В цьому місці є миси, зручні для поселень.

На південний схід від Черкас схили борової тераси круто обриваються до водосховища і руйнуються його водами. Поблизу с. Червона Слобода тераса має висоту 3—5 м, тут за 100 м на захід від риболовецького колгоспу знайдено уламки посуду епохи бронзи, а на ділянці між селами Червона Слобода і Змагайлівка, де висота берега досягає 10—15 м,— черепки XV—XVII ст.

Археологічні розвідки на правому березі Дніпра в районі м. Черкас показали доцільність проведення систематичних заходів по охороні берегового краю тераси від руйнування. Найбільший інтерес для дальших досліджень мають городища, а також поселення, виявлені вздовж узбережжя, в його частині, що прилягає до центру міста. Вивчення цих пам'яток сприятиме з'ясуванню питань історії Середнього Подніпров'я, зокрема ранньослов'янського періоду, а також далекого минулого м. Черкас. Рельєф тераси, який зберіг залишки стародавніх укріплень і сліди поселень різних епох, доцільно законсервувати шляхом обдерновування, насадження дерев та іншими засобами. Берегові схили повинні стати переважно зоною меморіальних і ландшафтних парків, вільною від капітальних забудов.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АО — Археологические открытия
АП — Археологічні пам'ятки УРСР
БСЭ — Большая Советская Энциклопедия
ВДИ — Вестник древней истории
ВКУ — Вісник Київського університету
ГАИМК — Государственная Академия истории материальной культуры
ДБ — Древности Белоруссии
ЖМНП — Журнал министерства народного просвещения
ЗРАО — Записки Русского археологического общества
ІА АН УРСР — Інститут археології АН УРСР
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
ЛГУ — Ленинградский государственный университет
ЛОИА — Ленинградское отделение Института археологии АН СССР
МДАПВ — Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА АН УРСР — Науковий архів Інституту археології АН УРСР
ПСРЛ — Полное собрание русских летописей
СА — Советская археология
САИ — Археология СССР. Свод археологических источников
Труды ...АС — Труды ...Археологического съезда
УІЖ — Український історичний журнал
AR — Archeologické rozhledy
SA — Slovenska Archeologia
WA — Wiadomości archeologiczne

ЗМІСТ

Статті

Висоцький С. О. Деякі питання історичної інтерпретації софійських графіті	3
Баран В. Д. Пам'ятки черняхівського типу на території Західної Волині та Верхнього Подністров'я (Історія вивчення)	14
Барцева Т. Б. (Москва). Про металургійні слави на території Північного Причорномор'я в кінці I тисячоліття до н. е. та в перших століттях н. е.	26
Вакуленко Л. В. (Київ), Янушевич З. В. (Кишинів). Землеробство на Прикарпатті в першій половині I тисячоліття н. е.	31

Публікації та повідомлення

Гладких М. І., Люрін І. Б. Дослідження Довгинецького палеолітичного місцевеннаходження 1971 р. на Житомирщині	42
Пясецький В. К. (ст. Турчинка, Житомирська область). Верхньопалеолітична стоянка Славута	46
Непріна В. І. Максаківське багатошарове поселення на Чернігівщині	49
Красильников К. І. (Ворошиловград). Археологічні розвідки на р. Луганці	56
Беляєв О. С. Могильник зрубної культури поблизу с. Йосипівки на Орелі	60
Хавлюк П. І. (Вінниця). Заячівський могильник на Вінниччині	62
Мезенцева Г. Г. (Київ), Гопак В. Д. (Вінниця). Залізні вироби з стародавнього Белгорода	73

Критика та бібліографія

Телегин Д. Я.—Круц С. И. Население территории Украины в эпоху меди—бронзы	82
Орлов Р. С.—Свирин А. Н. Ювелирное искусство древней Руси XI—XVII вв.	89

Охорона археологічних пам'яток

Приходнюк О. М. (Київ), Пономаренко Л. М., Рець С. К. (Черкаси). Археологічні пам'ятки в Черкасах	91

Список скорочень	94

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Высоцкий С. А. Некоторые вопросы исторической интерпретации софийских граффити	14
Баран В. Д. Памятники черняховского типа на территории Западной Волыни и Верхнего Поднестровья (История изучения)	25
Барцева Т. Б. (Москва). О металлургических сплавах на территории Северного Причерноморья в конце I тысячелетия до н. э. и в первых веках н. э.	31
Вакуленко Л. В. (Киев), Янушевич З. В. (Кишинев). Земледелие на Прикарпатье в первой половине I тысячелетия н. э.	41

Публикации и сообщения

Гладких М. И., Люрина И. Б. Исследование Довгинецкого палеолитического местонахождения в 1971 г. на Житомирщине	46
Пясецкий В. К. (ст. Турчина, Житомирская область). Верхнепалеолитическая стоянка Славута	49
Неприна В. И. Максаковское многослойное поселение на Черниговщине	56
Красильников К. И. (Ворошиловград). Археологические разведки на р. Луганке	59
Беляев А. С. Могильник срубной культуры у с. Осиповки на Орли	61
Хавлюк П. И. (Винница). Заячевский могильник на Винниччине	72
Мезенцева Г. Г. (Киев), Гопак В. Д. (Винница). Железные изделия из древнего Белгорода	81

Критика и библиография

Телегин Д. Я.—Круц С. И. Население территории Украины в эпоху меди—бронзы	82
Орлов Р. С.—Свирин А. Н. Ювелирное искусство древней Руси XI—XVII вв.	89

Охрана археологических памятников

Приходнюк О. М. (Киев), Пономаренко Л. М., Рец С. К. (Черкассы). Археологические памятники в Черкассах	91

Список сокращений	94

85 коп.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
КІЇВ — 1974